

פולין

(Polska; אנגלית: Poland; גרמנית: Polen). מדינה במזרח אירופה. בין שתי מלחמות-העולם גבלה פ' בגרמניה במערב, בצ'כוסלובקיה וברומניה בדרום, בברית-המועצות במזרח ובלטוניה ובליטא בצפון. הפולנים הם עם סלוי מערבי, ובמאה העשירית הקימו מדינה מאוחדת וקיבלו את הנצרות הקתולית. ב-1,000 שנות קיומה גדל שטחה של פ' וקטן חליפות, והגיע בהיקפו הגדול ביותר לכ-1,100,000 קמ"ר, ובהיקפו הקטן ביותר לכ-100,000 קמ"ר בלבד. במאות הראשונות לקיומה כללה המדינה הפולנית שטחים במערב לאורך הנהר אודר ולחוף הים הבלטי, ואולם, עד למאה ה-14 איבדה פ', להלכה או למעשה, את שטחי שלונסק (שלזיה), פומוז'ה (פומרניה) ושטחים לחוף הים הבלטי, והם קיבלו צביון גרמני. גם בערי פ' היה יסוד גרמני חזק. לעומת זה החלה פ' להתפשט במזרח, בייחוד אחרי שבסוף המאה ה-14 התקשרה עם ליטא וב-1569 התאחדה עמה. המדינה המאוחדת כללה גם את כול בילורוסיה, רוב אוקראינה ושטחים נרחבים במערב רוסיה, והיתה מזוהה עם פ' יותר מאשר עם ליטא, שרוב אציליה נטמעו בפולנים. ואולם, מאז המאה ה-17 היתה הממלכה הפולנית מדינה רבת ניגודים, נעדרת שלטון מרכזי חזק וטרף לשכניה המתעצמים. במאה ה-18 התערבו שכניה בענייניה הפנימיים. שלוש שכנותיה הגדולות, רוסיה, פרוסיה ואוסטריה, חילקוה ביניהן (1772, 1793, 1795), ושלטון בה עד תום מלחמת-העולם הראשונה, פרט לתקופה קצרה של שלטון פולני בחסות צרפת (1807-1813). מרידות ברוסית (1830-1831; 1863-1864) ובאוסטרים ובפרוסים (1846; 1850) דוכאו והחמירו את השעבוד, פרט לגליציה שבשלטון האוסטרים, שבה שרר משטר מתון וב-1846 סופחה אליה גם קרקוב, השריד האחרון לשלטון פולני עצמי.

בתום מלחמת-העולם הראשונה, בעקבות תבוסת אויביה והמאבק שניהלה בכוחות עצמה, השיגה פ' מחדש את עצמאותה והוקמה הרפובליקה הפולנית השנייה. הגבולות של המדינה הפולנית היו נושא לדיונים בין ראשי המעצמות המנצחות בוועידת השלום בפריס ולמאבקים צבאיים ומתיחויות פוליטיות רבות. פ' ביקשה לחזור לגבולותיה ההיסטוריים, ואולם, גרמניה וברית-המועצות לא היו נכונות לוותר על שטחי הגבול הסמוכים למדינותיהן. כתוצאה מכך נקבעו פשרות כגון המעמד המיוחד של *דנציג. בשטחי המזרח נוצרה בעיה חריפה של המיעוטים האתניים הסלובניים והבלטיים, וחוזה המיעוטים של חבר הלאומים לא היה פתרון לכך. המציאות הפוליטית של פ' חייבה תמרון בין מעצמות במערך הפוליטי האירופי המורכב והרופף. בתחילת 1934 נחתם הסכם בין גרמניה לפ' ובמדיניות פ' הסתמנה התקרבות לגרמניה והתקררות ביחסיה עם הידידה המסורתית צרפת. מדיניות הפולנים, שביקשה לשמור על מעמד עצמאי, לא הבחינה שהיטלר מוכן לכול היותר לאפשר את קיום פ' במעמד

של מדינה גרורה, והרוויזיה של גבולות פ' היא אפוא שאלה של זמן וההתנגשות עם גרמניה היא בלתי נמנעת.

פ' סבלה גם מבעיות פנים אחרות: בשנותיה הראשונות פקדה את המדינה אינפלציה דוהרת, ובסוף שנות ה-20 נפגעה מהמשבר העולמי בכלכלה, עד שבשנות ה-30 היו כחמישית מכלל העובדים מובטלים. בשנותיה הראשונות סבל משטרה הפרלמנטרי מחוסר יציבות, התחלפו בה ממשלות קואליציה קצרות ימים והשחיתות פשתה בשלטון. ב-12 במאי 1926 חולל יוזף פילסודסקי הפיכה צבאית בסיסמת 'סנצ'יה' (Sanacja, הבראה), כונן משטר צבאי אוטוריטרי ועד מותו ב-1935 שלט במדינה בתפקיד שר ההגנה. במותו עבר השלטון לידי שלישייה: הנשיא איגנצי מושצ'צקי, מפקד הצבא הגנרל אדורד רידז-שמיגלי ושר החוץ יוזף בק. עם הזמן גברו בחוגי השלטון הנטיות האנטישמיות והתחזקו במדינה נטיות ימניות-רדיקליות. ב-1 בספטמבר 1939 תקפה גרמניה את פ', ובכך החלה מלחמת-העולם השנייה.

המתקפה על פולין

לגרמנים היה לא רק יתרון מספרי על הפולנים. פ' היתה מוקפת ממערב, מצפון ומדרום בכוחות הגרמנים ולהם היתה עליונות מכרעת בציד צבאי מודרני. ב-3 בספטמבר הכריזו בריטניה וצרפת מלחמה על הגרמנים, ואולם הן לא עשו מהלכים צבאיים שיכלו להביא לידי פתיחת קרבות בחזית שנייה ולהקל בכך את המעמסה מעל פ', ואילו רומניה, שהיתה בעלת-בריתה של פ', הכריזה ב-6 בספטמבר על ניטרליות. פ' עמדה אפוא לבדה מול תוקפנות הגרמנים, ולמרות התנגדות הגבורה שלה הובסה. ב-28 בספטמבר נכנעה ורשה, והקרבת האחרון נערך בימים הראשונים של אוקטובר. ואולם, ראשי המדינה והצבא לא נכנעו רשמית. 66,000 חיילים פולנים נפלו ו-133,000 נפצעו. אבידות הגרמנים היו 16,000 הרוגים ונעדרים ו-30,000 פצועים. 16,000 אזרחים ושבווי מלחמה פולנים ויהודים נהרגו ביותר מ-700 רציחות המונים בידי הורמכט וה*אינזצגרופן.

עד 26 באוקטובר 1939 התקיים בפ' הכבושה ממשל צבאי ואחרי-כן סופחו לרייך שטחים גדולים שלה במערב ובצפון (Eingegliederte Ostgebiete): פ' הגדולה (Wielkopolska), פומרניה, שלזיה העילית, חלק ממזוביה (Mazowsze) וכן חלק ממחוזות לודז', קרקוב וקילצה. בשאר חלקי פ' הקימו הגרמנים ממשל אזרחי וכינוהו *גנרלגוברנמן. יותר מ-22 מיליון בני-אדם מצאו עצמם בשלטון הכיבוש של הגרמנים: יותר מעשרה מיליונים בשטח שסופח לרייך, ובכללם 600,000-1,000,000 גרמנים ו-600,000 יהודים, וקרוב ל-12 מיליון (ובכללם 1.5 מיליון יהודים) בגנרלגוברנמן.

ב-17 בספטמבר, כלומר, כאשר ברור היה שהמלחמה הוכרעה לטובת הגרמנים, נכנס הצבא הסובייטי לחלק המזרחי של פ', שנחשב בעיני ברית-המועצות לשטחי בילורוסיה או אוקראינה ונתקל בהתנגדות ספונטנית מעטה של יחידות פולניות, כדי הפיקוד הפולני אסר

לנהל קרבות נגד הצבא האדום, פרט למקרים שבהם הותקפו יחידות. בחוזה מיום 28 בספטמבר נקבע קו הגבול הסופי בין הרייך לברית-המועצות. ברית-המועצות תפסה שטח של 196,000 קמ"ר ובו 13 מיליון תושבים, בכללם כארבעה-חמישה מיליוני פולנים ו-1.2 מיליון יהודים. האוכלוסייה הלא-פולנית קיבלה באהדה את הצבא הסובייטי.

צמרת השלטון הפולני

ב-17 בספטמבר יצאה צמרת השלטון הפולנית את הארץ נוכח המצב שנשתרר, עברה לרומניה ובלחץ הגרמנים הוכנסה שם להסגר. הנשיא איגנצי מושצ'יצקי התפטר מתפקידו, ולדיסלב רצ'קיביץ' מקבוצת פעילים מתונים של מחנה ה'סנציה' שהיה אז בצרפת, מונה לנשיא והוא מינה את הגנרל ולדיסלב *שיקורסקי לראש-ממשלה. הוקמו בגולה גם מועצה לאומית, תחליף לפרלמנט, וכן כוחות חמושים ובראשם ראש-הממשלה ולדיסלב שיקורסקי. בעקבות מפלתה של צרפת ביוני 1940 עברה ממשלת פ' לבריטניה, שבה תלתה את תקוותיה להסדרים מדיניים באירופה אחרי המלחמה. רוב הצבא הפולני לא הספיק לצאת מצרפת ונפל בשבי, או נעצר בשווייץ, אחרי שחצה את גבולה.

המעמד החוקי של הכיבוש

בספטמבר 1939 התפרקו המוסדות הממלכתיים המרכזיים של פ' והוקמו עם הזמן במחתרת בידי *ממשלת פולין בגולה ושלטונות המחתרת בארץ הכבושה - ה*דלגטורה, כלומר נציגות הממשלה על אדמת פולין, והמועצה הלאומית הארצית (Krajowa Rada Narodowa). את המצב בשטחים הכבושים של פולין הגדיר הרייך הגרמני כ'דבלטיו' (Debellatio), כלומר, מדינה שבטלה כליל מבחינה מדינית ומשפטית, מצב המעניק לכובש את הזכות לשלטון בלי מצרים, מתוך התעלמות מהמשך ניהול המלחמה בידי שלטונות פ' בגולה. בשטחים שסופחו לרייך חוסלו כליל המינהל הפולני, השלטון העצמי וכול הארגונים הפולניים. הוקם חבל ה*ורטלנד (ורטגאו) ובראשו הועמד ארתור *גריזר, וכן הוקמו איזור שלזיה העלית שלפני-כן היה שייך לפרובינציה של שלזיה התחתית, ובראשו פריץ ברכט, מחוז דנציג-פרוסיה המערבית, שכלל את איזור פומרניה, העיר דנציג וחלק קטן מפרוסיה המזרחית, ובראשו המושל אלברט *פורסטר, והחלק הצפוני של מזוביה סופח לפרוסיה המזרחית. היטלר ציפה שהממונים על המחוזות יגרמנו במהירות את השטחים שבשלטונם, וזאת על-ידי גירוש הפולנים, גירמון בקנה-מידה מוגבל של האוכלוסייה ('פולקסליסטה'; *פולקסדויטשה), ויישוב השטח בגרמנים. כבר ב-1939 גורשו 90,000 פולנים ויהודים מן השטחים הללו לשטח הגנרלגוברנמן, ובסך הכול גורשו מן השטחים הללו בעת הכיבוש יותר מ-900,000 נפש, וזאת מבלי לכלול במספר את גירוש היהודים לאתרי

ההשמדה. במקומם באו קרוב ל-600,000 גרמנים שעברו משטחים אחרים של פ' ומזרחיה ו-400,000 גרמנים מהרייך. היחס לפולנים שהושארו לפי שעה בשטחים המסופחים היה כאל תת-אדם (אונטרמנש), בעיקר בורטלנד, נאסר עליהם להימצא בכול מקום שבו נמצאו גרמנים, להוציא מקומות עבודה, והם נושלו מכול רכושם ובכללו רכושם האישי. בדצמבר 1941 נכנס לתוקף חוק עונשין מיוחד לפולנים וליהודים בכול שטח הרייך.

התוכנית להקים מדינה פולנית משאריות השטחים ('Reststaat') היתה קשורה בציפייה שאחרי תבוסת פ' יפסיקו צרפת ובריטניה את הלחימה. כאשר נכזבו הגרמנים מן התקווה ההיא הוקם הגנרלגוברמן, ובו היה מינהל פולני מצומצם, במידה שהתיר המושל הכללי הנס *פרנק. אחרי פלישת הגרמנים לברית-המועצות ביוני 1941 וכיבוש שאר חלקי פ' שהיו בידיה, הוקם מחוז גליציה ובאוגוסט 1941 סופח לגנרלגוברמן. בכך דחו הגרמנים את השאיפות והתקוות של הלאומנים האוקראינים בדבר הקמת אוקראינה הגדולה. במאי 1941 הועלו תוכניות לגירמון השטח, המנגנון של פרנק עיבד 'Bodenordnung im Generalgouvernement' (מילולית: הסדר האדמות בגנרלגוברמן) כלומר, תוכנית לגירמון הדרגתי של האדמות החקלאיות. במרס 1942 הציג הינריך *הימלר בפני המושל הכללי את תוכניותיו לאכלוס ולגירמון בתוך כמה שנים. התוכניות היו אמורות לכלול את מחוז לובלין ואת אוכלוסיית השטחים ההרריים. הימלר גם הורה למנגנון הס"ס והמשטרה שם להתחיל בהכנות להתיישבות. בנובמבר 1942, הוחל בפעולה ההיא באזור *זמושץ'. מאמצע 1942 עד אמצע 1943 התנהלו סכסוכים קשים ביותר על סמכויות, ומריבות על רקע תחרות בין המושל הכללי ובין הימלר, ראש הס"ס והמשטרה ונציב הרייך לחיזוק הלאום הגרמני (ראה *נציבות הרייך לחיזוק הלאום הגרמני). הימלר גם שאף להגביל משרדים מרכזיים מסויימים של הרייך. אחרי-כן התחזק מעמדו של פרנק, והוא היה אחראי להקצנת הטירור מספטמבר 1943 (הוצאות להורג פומביות, פגיעות רצחניות בכפרים בלי אבחנה). במרס 1944 הפך הגנרלגוברמן לשטח מיבצעי ישיר של החזית המזרחית, אך לא חל שינוי במינהל השטח. ביולי הצטמצם שטח הגנרלגוברמן לאחר ששטחים שבין הנהר בוג לנהר ויסלה שוחררו בידי הצבאות הסובייטיים והפולניים, וכחודשיים לא היתה ורשה בשליטת הגנרלגוברמן כתוצאה מ*מרד ורשה הפולני. באותה עת גיבשו הגרמנים תוכניות להקמת ממשל בובות פולני, ואולם, לא נמצאו מתנדבים שהיו נכונים לקחת חלק בממשל כזה. במתקפת הסובייטים בינואר-מרס 1945 שוחרר הגנרלגוברמן כולו וכן השטחים שסופחו לרייך.

מדיניות הכיבוש הנאצית הוצאה לפועל בידי מוסדות מינהל הכיבוש, כוחות הס"ס והמשטרה עם הופן ס"ס, שב-1942 היה מספרם 85,000 איש וב-1944 קרוב ל-150,000, וכן יחידות הורמקט שחנו שם, וב-1942 היה מספרם כחצי מיליון חיילים וב-1944 600,000-1,100,000. פ' היתה המדינה היחידה שכבשו הגרמנים שבה לא היתה מצד שני הצדדים נכונות לשיתוף-פעולה אחרי הכיבוש הנאצי. למנצחים לא היה עניין ביחסים מעין אלה, מכיוון

שהיו להם תוכניות להפוך את פ' ל"שטח מחיה" גרמני (*לבנסראום), והמנוצחים לא רצו בשיתוף-פעולה מתוך שנאה לכובשים. המטרה הבסיסית של מדיניות הנאצים היתה הרס החברה הפולנית כאומה. האמצעים להשגת המטרה היא כללו: השמדת המנהיגות הפולנית, רצח מי שנחשבו לאוייבים בפועל ובכוח של הרייך, רצח והשמדה של קבוצות גזע בלתי-רצויות (יהודים, צוענים, חולים שנכללו במסגרת תוכנית *אותנסייה), נקמה בלא אבחנה באוכלוסייה באזורים שגילו התנגדות, אספקת מזון בכמות שתאפשר לפולנים שמירה על כושר לעבודה קשה בלבד, חתירה לעצירת הריבוי הטבעי, ותכנון גורל הפולנים במסגרת *תכנית אב מזרח'. גירוש הפולנים נבע מן הרצון להגביל את השטח האתני הרצוף של אוכלוסייה פולנית. הכוונה לחסל כליל את קיומה של פ' כאמור התבטאה בפירוק העם הפולני מבפנים על-ידי הקמת קבוצות מיוחדות בקרבו (דויטשה פולקסליסטה, גורלנפולק [Goralenvolk – חטיבת אוכלוסין שהגרמנים ביקשו להגדיר כמיעוט אתני], ויצירת קבוצות שכונו 'פולנים ראויים' [Leistungspolen]).

היהודים, שתחילה בודדום מהפולנים בגטאות ובמחנות ליהודים, נרצחו כמעט כולם במסגרת ה'פתרון הסופי'. האבידות בנפש בפ' כתוצאה מהמלחמה ומפעולות שלטונות הכיבוש הגיעו, לפי אומדנים רשמיים, לשישה מיליונים, מחציתם יהודים. הגירושים הקיפו 1.2 מיליון נפש, חצי מיליון איש גורשו אחרי *מרד ורשה הפולני, שני מיליונים וחצי נשלחו לעבודה בגרמניה, ויותר משני מיליוני פולנים נרשמו בדויטשה פולקסליסטה וחלה עליהם חובת גיוס. אבידות האוכלוסייה האזרחית היו גדולות עשרת מונים מאבידות היחידות הלוחמות. ברם, תוצאות ההשמדה הביולוגית לא מילאו את הציפיות של הימלר.

רק עם השחרור סולקה הסכנה שנשקפה לעם הפולני. חצי שנה לפני כניעת הרייך נהרסה ורשה כמעט לחלוטין. אבידות בנכסי דלא-ניידי של פ' מוערכות ביותר מ-12 מיליון דולר, בסך-הכול הסתכמו האבידות ב-48.5 מיליון דולר, ובכלל זה ניצול כלכלת הארץ הכבושה. אומדן סך כול האבידות ברכוש הלאומי של פ' הוא 39% מאומדן ערך הרכוש ב-1938.

הכנסייה בשלטון הכיבוש

יחס שלטונות הכיבוש לארגונים כנסייתיים פולניים, לאנשי הדת ולחיי הדת בכללם, היה מותנה בהיבטים לאומיים ומדיניים. המאבק להרס העם הפולני כאומה כלל גם את תחום הדת של החיים הפולנים, שבו היו כבר במאה ה-19 התנגשויות בין השלטונות הגרמניים ובין הכנסייה הקתולית. הכנסייה היא נחשבה בעיני שלטונות הרייך השלישי לחלק בלתי נפרד מהעם הפולני והמדינה הפולנית. לכן חוסלו בחלקי פ' שסופחו לרייך היסודות הפולניים בכנסייה, המגמה היתה להופכה למוסד גרמני, כנסיות רבות נהפכו למחסנים או נשדדו. הפעילות הקיצונית ביותר במדיניות הכובש נעשתה בורטלנד, שבה הנהיגו הפרדה לאומית גם בכנסייה. בגרלגוברנמן שאף הנס פרנק לנצל את הכנסייה הקתולית למטרותיו (שמירה

על שקט, אספקת מכסות, כוח עבודה, השפעה על האווירה הכללית ברוח האנטי-קומוניזם), דבר שבדרך כלל לא הצליח להגשימו. הארכיגמון אדם ספיחה ניהל באופן בלתי-רשמי את משרד ההגמון במקומו של ראש הכנסייה שנעדר מהארץ. חלק מהכמרים שיתפו פעולה עם תנועת ההתנגדות ועזרו לנרדפים, בכללם יהודים שמצאו מיקלט במנזרים. מחוגים פולניים שונים נשמעו קולות של אי-שביעות רצון על העדר תגובה מפורשת מצד האפיפיור *פיוס XII על מצבם של הקתולים הפולנים הנרדפים בידי הנאצים.

בשנות המלחמה נספו אלפי אנשי-דת, נרצחו או נפלו בלחימה, 900 נורו למוות, 1,345 נספו במחנות. הכנסייה האוונגלית בשטחים שסופחו לרייך גילתה אהדה רבה לשלטונות הרייך השלישי. כמרים ממוצא גרמני שנודעו בנאמנותם למדינה הפולנית דוכאו ביד קשה. בגרנרלגוברמן היה היחס לכנסייה האוגסבורגית-האוונגלית מחמיר מאוד, היא נדונה לחיסול בהיותה פרו-פולנית. היחסים הטובים ביותר שררו שם בין הכנסייה היוונית האורתודוקסית, שבה היו כ-300,000 חברים, ובין השלטונות. אכזר ביותר היה גורלם של הרבנים שנרדפו ובתי-הכנסת שהוצתו כבר לפני ההשמדה. היהדות סבלה בפ' הכבושה במלחמה את האבידות הקשות ביותר.

הטרור של הכובש

בעת מערכת ספטמבר היה לטרור באופן כללי צביון של מיבצע מאורגן אך לא-אחיד. במסגרת הלוחמה עצמה היה טרור המנע מטרה ראשונה. הבדלים בשימוש בטרור נבעו מהשוני בין המטרות המיידיות ובין המטרות לטווח רחוק, ומהשוני הארגוני של מוסדות הכיבוש השונים. בחלק של פ' שסופח לרייך היה לטרור נגד הפולנים בשנים 1940-1944 אופי אחיד, והיו הבדלים קטנים בלבד בעוצמתו, ואילו בגרנרלגוברמן בא הטרור לידי ביטוי בעוצמה משתנה, וגם שיטות הטרור השתנו בהתאם למצב המלחמה, המצב המדיני או אי-יעילותן של שיטות שכבר ננקטו. טרור רב ממדים היה אופייני יותר לשיטות השלטון בגרנרלגוברמן. כאשר לא הצליחו להשתלט על אוכלוסיית השטח הוא ולהכניעה ולא היתה אפשרות לפעולה מדינית, לבש תכופות הטרור אופי של הכאת המונים בלי אבחנה ומצוד על בני-אדם בהיקף משתנה. גם נסיגת הורמכט מפ' הכבושה היתה מלווה רצח וטבח של אסירים. הפשע הגדול ביותר של הרייך השלישי בפ' הכבושה היה רצח היהודים במסגרת ה'פתרון הסופי של בעיית היהודים'. נוסף לכך, יותר מ-150,000 קורבנות אזרחיים וכמה עשרות אלפים קורבנות שנשלחו למחנות ריכוז הם תוצאת טרור שנועד להחניק את ההתנגדות של מרד ורשה הפולני, להפחיד ולהכחיד.

על אדמות פ' הכבושה נבנתה המערכת הגדולה ביותר של מחנות. בה הוקמו ארבעה מרכזי השמדה - *חלמנו, *טרבלינקה, *סוביבור ו*בלז'ץ, המוגדרים בהיסטוריוגרפיה כמחנות

להשמדה מיידית של יהודים, שלושה מחנות ריכוז (*אשוויץ, *מידנק, *פלשוב והרביעי *שטוטהוף בקרבת העיר דנציג). בצידם של המחנות הללו היו עוד 1,798 מחנות עבודה ו-136 מחנות פליטים. גם מחנות מעבר למגורשים היו לאתרי רציחה, ולידם גם כמה מבתי-הסוהר והגטאות. פולנים היו כמעט בכל מחנות הריכוז שברייך, והם חשו בצורה הקשה ביותר באיזו דייקנות פעלה מערכת ההשמדה כמעט בכל תחומי החיים, באמצעות תנאי מחיה והיגיינה קשים ביותר, עבודה עד כלות כול הכוחות, עונשים, מיסדרים בכפור והשפלת כבוד האדם. ואולם, אף בתנאים הללו היו שלא ויתרו על התנגדות.

שטחי פולין שסופחו לברית-המועצות, לליטה ולסלובקיה

שטחים שנכבשו אחרי 17 בספטמבר 1939 בידי הצבא האדום חולקו לבילורוסיה המערבית ולאוקראינה המערבית. באוקטובר 1939 נערכו בחירות לאסיפות לאומיות, בנובמבר 1939 הפכו השטחים הללו לחלק מהרפובליקה האוקראינית הסובייטית ולרפובליקה הבילורוסית הסובייטית. אדמות הוחרמו, התעשייה והבנקים הולאמו, מאמצע 1940 היתה החקלאות לשיתופית.

מטרת המדיניות כלפי הלאומים השונים היתה לרכוש את האוכלוסייה הלא-פולנית. גם רוב היהודים סיגלו עצמם במהירות למצב שנוצר, לשינויים המהפכניים, והם לקחו חלק במנגנון החדש של השלטונות המקומיים או המרכזיים. כתוצאה מכך צמח אי-אמון כלפי היהודים בקרב חלק מן הפולנים ונאמנותם כלפי המדינה הפולנית הועמדה בספק. אי-האמון הוא מצא חיזוקים בתעמולה הנאצית האנטי-יהודית אחרי המתקפה על ברית-המועצות. ביחס לפולנים, בעיקר עד אמצע 1940, נעדרה מדיניות הסובייטים כלפי הלאומים תפיסה קונסטרוקטיבית, והעקרונות הבסיסיים שלה הופרו לעיתים קרובות.

הפינוי הכפוי הרחק לפנים שטחה של ברית-המועצות נועד להרחיק מן השטחים שליד הגבול יסודות מעמדיים שנחשבו למסוכנים, בעלי נטיות אנטי-סובייטיות. קרוב למיליון נפש, 60% מהם פולנים, הועברו במסגרת הפעולה היא הרחק לתחומי ברית-המועצות. מאמצע 1940 תוקנה המדיניות היא וחלה התפתחות של מערכת בתי-הספר הפולניים, חיי התיאטרון הפולני והעיתונות הפולנית.

וילנה ומחוז וילנה, ובהם יותר מחצי מיליון תושבים, רובם פולנים, סופחו לליטה. על-פי החוזה בין ליטה לברית-המועצות מיום 10 באוקטובר 1939, ובאמצע 1940 הפכו, עם ליטה כולה, לחלק מברית-המועצות.

במתקפה על ברית-המועצות ביוני 1941 כבשו הגרמנים את השטחים שכבשו הסובייטים בספטמבר 1939. אורגן מחוז ביאליסטוק ובו 1.7 מיליון תושבים, נתון לשליטתו הישירה של אריך *קור, והוא זכה לאותו יחס כמו החלק של פ' שסופח לרייך. שטחים אחרים נכללו

במסגרת *נציבות הרייך אוקראינה' ו*נציבות הרייך אוסטלנד'. שלטון הכיבוש הגרמני בשטחים הללו נמשך מאמצע 1941 עד למחצית הראשונה של 1944.

ב-30 ביולי 1941 חתמו פ' וברית-המועצות חוזה לשיתוף-פעולה במלחמה בגרמנים, ובו אישרה ממשלת ברית-המועצות שהחלטות שנתקבלו במשא-ומתן בין גרמניה לברית-המועצות ב-1939 בעניין שינויים טריטוריאליים בפ' שוב אינן בתוקף. נחתם גם הסכם צבאי בדבר הקמת צבא פולני בברית-המועצות. ואולם, הציפיות בעקבות ההסכם לא מומשו, שכן בהשפעת הבריטים ועל-פי רצון הפיקוד הפולני (צבא אנדרס), הוצא הצבא הפולני שהוקם בברית-המועצות לאיראן, דבר שניתן היה לפרשו כהסתלקות מרעיון הלחימה המשותפת של הפולנים שכסם אחד עם הסובייטים, וכן נוצרה מתיחות בין הפולנים לסובייטים בשאלת אזרחותם של תושבי השטחים שסופחו לברית-המועצות ב-1939.

באפריל 1943 נותקו היחסים בין ברית-המועצות לממשלת פ' בגולה על רקע פרשת *קטין. בוועידת טהרן (28 בנובמבר – 1 בדצמבר 1943) הסכימו שלוש המעצמות, ברית-המעצמות, ארצות-הברית ובריטניה, ש'קו קרזן' (על שם המדינאי הבריטי לורד קרזן, שב-1919 הציע את קו הגבול ההוא) יהיה הגבול בין פ' לברית-המועצות. ההסדר הדו-צדדי של הגבול המזרחי נערך בין ה'וועד הפולני לשחרור לאומי' (PKWN; Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego) ובין ממשלת ברית-המועצות, בחוזה גבולות מיום 26 ביולי 1944, ובאורח סופי בהסכם גבולות בין פ' לברית-המועצות מיום 16 באוגוסט 1945.

בשנים 1942-1945 היו התנגשויות בשטחי והלין וגליציה בין הלאומנים האוקראינים (בעיקר *אופ"א – צבא המתקוממים האוקראיני) ובין האוכלוסייה הפולנית, שאותה ניסו להשמיד. כמה עשרות יישובים ובהם כ-40,000 נפש באיזור הרי הטטרה סופחו לסלובקיה על-פי הסכם בין הרייך לסלובקיה, עד לסוף המלחמה.

תנועת ההתנגדות בפולין

בין הארצות הכבושות בידי הגרמנים לא היתה עוד ארץ כפ', פרט לברית-המועצות, שבה פעלו שלטונות הכיבוש הגרמניים לדיכוי האוכלוסייה הכבושה בעקביות ובהחלטיות כפי שעשו בפ'. למרות זאת היתה ההתנגדות נפוצה. יותר מ-300 קבוצות פוליטיות וצבאיות שונות הוקמו במחתרת, ההתנגדות באה לידי ביטוי בהגנה עצמית אישית וציבורית גם יחד וכן בהתנגדות להוראות שלטונות הכיבוש. היא כללה חבלה ספונטנית ומאורגנת בכלכלה, שכונתה חבלה זעירה, ושהשפיעה באורח ממשי על חיזוק ההכרה הפטריוטית, חבלות, בעיקר בקווי תחבורה, מודיעין צבאי מאורגן היטב, יחידות פרטיזנים, מרידות (מרד ורשה הפולני), עיתונות מחתרת שהקיפה כ-1,500 כתבים, ומערכת חינוך תיכון וגבוה במחתרת.

שני זרמים פוליטיים עיקריים בלטו במחתרת: האחד היה *ארמיה קריובה והדלגטורה של ממשלת פ' בגולה (שהוקמה בעקבות הסכם בין ארבע מפלגות). הזרם ההוא היה קשור בממשלת פ' בגולה ובמצע שלה, ופעיל בכול השטחים של מדינת פ' שלפני המלחמה; השני, *גורדיה לודובה ויורשתה ארמיה לודובה (Armia Ludowa), והמועצה הארצית הלאומית (Krajowa Rada Narodowa; KRN), הוקם בידי הקומוניסטים, שמ-1942 היו חברים במפלגת הפועלים הפולנית (PPR), ומ-1943 היה באופוזיציה לזרם הראשון. מלבד הזרמים הללו היו קבוצות מקורבות למחנה הפוליטי שהיה בשלטון בפ' לפני המלחמה, וכן ארגונים לאומניים קיצוניים, ביניהם בלטו ה*כוחות החמושים הלאומיים' שהיו בעלי נטיות אנטישמיות. תנועת ההתנגדות הפולנית היתה מכוונת תחילה נגד הכובש, דבר שלא היה חדש בתולדות פ'. בתקופת השמדת היהודים וגירוש הפולנים מאיזור זמושץ' (נובמבר 1942 – אוגוסט 1943), כאשר התעורר החשש, בעיקר במחנה השמאל, שהבאים בתור להשמדה יהיו הפולנים, הפכה ההתנגדות למאבק על הזכות לחיים, על הישרדות. לקראת סוף הכיבוש עשתה תנועת ההתנגדות הקשורה בממשלת פ' בגולה מאמצים להציג את המוסדות המחתרתיים כשלטון רשמי, ואת הצבא שהוקם במחתרת ככוחות חמושים סדירים. תנועת ההתנגדות היתה תופעה נפוצה למדי בשטחים הכבושים באירופה בידי הגרמנים. בפ' הצטיינה התנועה בהקמת מעין מדינה במחתרת, שתיאמה במידה מסוימת את פעילות האוכלוסייה. התנועה סבלה אבידות קשות במאבק היומיומי, ובין השאר נפלו סטפן *רובצקי, מפקד הארמיה קריובה, ויאן פיאקליביץ, הדלגט של ממשלת פ' בגולה. לא תמיד היתה לתנועת ההתנגדות האפשרות, ולעיתים, כגון לגבי הארמיה קריובה, לא היה לה הרצון הנחוש לסייע בהיקף רחב לאוכלוסייה הנתונה בסכנה, וזאת מתוך הקו שאימצה להימנע ממרד בטרם עת ולעסוק בהכנות לעימות המכריע לקראת סוף הכיבוש.

הסיכויים לשחרור הארץ

העדר בדיקה יסודית ב-1943 של המדיניות לתקופה האחרונה של המלחמה, העדר יחסים דיפלומטיים עם ברית-המועצות, שהיחס אליה היה או כאל ידידה של בעלות-ברית או כאל אויב שני במעלה לאוייב הנאצי, הביאו בהכרח לידי מדיניות של יצירת עובדות מוגמרות, והביטוי לכך היה מיבצע 'סערה' ומרד ורשה הפולני (1 באוגוסט – 2 באוקטובר 1944) שמטרתו היתה להחיש את סילוקו של הכובש הנאצי, ולהעמיד את הצבאות הסובייטיים המתקרבים בפני עובדה מוגמרת של קיום מוסדות מינהל מחתרתיים המתפקדים כשלטון. ב-22 ביולי 1944 הוקם בלובלין ה'ועד הפולני לשחרור לאומי' בראשות אדורד אוסובקה-מורבסקי ובהשתתפות הכוחות הפוליטיים הקשורים ב'איגוד הפטריוטים הפולנים' (Zwiazek Patriotow Polskich) בברית-המועצות והמועצה הלאומית הארצית (Krajowa Rada

(Narodowa). הם צידדו בהסכם עם ברית-המועצות ובהסדרת העניינים השנויים במחלוקת ביניהם, וחתרו לשינויים חברתיים כלכליים ומדיניים. בשעת שחרור הארץ לא היו הכוחות הללו רוב, ואף היו מיעוט ברור.

וינסטון צ'רצ'יל האיץ בממשלת פ' בלונדון להגיע להסכם עם ממשלת ברית-המועצות. הוא קיווה שסטניסלב *מיקוליצי'ק יהיה ראש-הממשלה בממשלה החדשה וחברי הממשלה הגולה בלונדון יהיו בה רוב. ואולם, שני ביקוריו של מיקוליצי'ק במוסקווה, באוגוסט ובאוקטובר 1944, לא הניבו תוצאות חיוביות ברוח זו. מיקוליצי'ק צידד בכול זאת בהקמת קואליציה עם כוחות השמאל בפ'. ואולם, נוכח ההתנגדות של חברי ממשלתו נאלץ להתפטר. זמן קצר לאחר התפטרותו הפך ה'וועד הפולני לשחרור לאומי' בפ' לממשלה זמנית, וב-28 ביוני 1945, אחרי משא-ומתן ממושך לממש את החלטות שלושת המעצמות הגדולות בוועידת ילטה, הוקמה ממשלת איחוד לאומי בהשתתפות נציגי הזרם הליברלי הבורגני בגולה, וסטניסלב מיקוליצי'ק היה בה סגן ראש-הממשלה.

חלקם של הצבאות הפולניים בקרבות לצד בעלות-הברית

הצבאות הפולניים הוקמו במערב אירופה ובברית-המועצות. הראשונים לחמו בנורווגיה, בצרפת, באפריקה הצפונית ובאיטליה, נטלו חלק בנחיתה לנורמנדי ואחר-כך לגרמניה הצפונית, חיל האוויר השתתף בקרב על בריטניה. בברית-המועצות נכנסה הדיוויזיה הפולנית הראשונה למלחמה ב-1943, ועד 1945 הוקמו שתי ארמיות והן לחמו לצד הצבא האדום והשתתפו במערכה על ברלין. ב-1945 היו בצבא הפולני העממי (Ludowe Wojski Polskie) 400,000 איש, ובחזיתות אחרות (מערבית וצפונית) לחמו עוד 200,000 פולנים.

סיום המלחמה

פ' סיימה את המלחמה שהחלה ב-1939 במסגרת קואליציה גדולה, אך מפולגת, שכללה 57 ארצות וקרוב ל-4/5 מאוכלוסיית העולם. לסיום המלחמה בפ' היו השלכות מסובכות במיוחד ולעיתים גם טרגיות, והסיבה לכך איננה רק הופעתם של כוחות מהפכניים שהיו נכונים ליטול לידיהם את השלטון על הארץ, אלא גם במצב הגיאוגרפי שגרם חיפוש פתרונות שיבטיחו את המזרח מפני עוד 'פרץ למזרח' (Drang Nach Osten) של הגרמנים בעתיד.

אובדן שטחים במזרח לטובת ברית-המועצות הקטין את שטחה של פ' מלפני המלחמה ב-184,000 קמ"ר. מצד שני, בעקבות ההחלטות שנתקבלו בוועידת פוטסדם ביולי-אוגוסט 1945 בדבר קו הגבול לאורך הנהרות אודר-נייסה, שאמורות היו לקבל אישור רשמי בוועידת שלום, סופחו לפ' במערב אדמות ששטחן 105,000 קמ"ר, ושטחה של פ' הגיע ל-313,000 קמ"ר, כלומר, ב-79,000 קמ"ר פחות משטחה לפני המלחמה. כתוצאה מהשמדת היהודים

בידי הגרמנים, גירוש הגרמנים בידי שלטונות פ' על-פי החלטות ועידת פוטסדום וכן חילופי אוכלוסין עם ברית-המועצות (רפטיאציה), הפכה פ' למדינה הומוגנית מבחינה לאומית, דבר המבדיל אותה באורח מהותי מצביונה לפני המלחמה.

פ' סיימה את המלחמה כאחת מ-11 הארצות שכבשו הגרמנים, ואולם, היא סבלה יותר מכולן מהרס מערכות החברה והכלכלה, ומבחינת האבידות בנפש ניתן להשוותה לברית-המועצות וליוגוסלביה בלבד.

היהודים בפולין

יהודי פולין עד 1918

נראה שראשוני היהודים בפ' הגיעו לשם במאה העשירית. הם באו משלושה כיוונים: מהמערב – מגרמניה ומבוהמיה; מדרום – ב'דרך הענבר' מקיסרות ביזנטיון, וממזרח – משטח שממזרח לרומניה. הרדיפות בגרמניה במאות ה-13-14 הגבירו את זרם היהודים שהיגרו לפ', הם הביאו עמם את הניב הלשוני שלימים היה לשפת יידיש נוסח יהודי פ'. מצויות ידיעות מהמאה ה-13 על ישיבת קבע של יהודים בחלקי המערב של המדינה הפולנית, ונמצאו שם גם מטבעות מאותה תקופה ובהן כתובות עבריות.

הבסיס המשפטי למעמד היהודים בפ' השותת על כתב קיום (פריווילגיה) של הנסיך בולסלאב ה'חסיד' מקאליש משנת 1264. כתב הזכויות מנוסח בעיקר לפי דגם פריווילגיות שניתן ליהודים בארצות מערב אירופה, ורואה ביהודים קטגוריה של 'עבדי אוצר המלך' (Servi Camerae) הנמצאים בחסות השליט, והפוגע בהם פוגע באוצר המלך. כתב הקיום, המלמד על מרחב ניכר של פעילות כלכלית המותרת ליהודים, וכן על זכות לקיים את פולחנם, התפשט לחלקים אחרים של המדינה, ואומץ, בשינויים, בידי מלכי פ'. מאז סוף המאה ה-15, עקב תהליך היחלשות בכוחו של מוסד המלוכה והתעצמות מעמד האצילים, הופיעו עוד גורמים שהשפיעו על זכויות היהודים ומצבם – רבי האצילים, הכנסייה והעירוניים. הכנסייה הטיפה נגד היהודים, אסרה את ישיבתם בערים שברשותה ותבעה להחזיקם רק במעמד של נחיתות ושפל. אף-על-פי שבפ' לא הונהגו 'אות הקלון' והגטו, הרי בתקופות מסוימות, כגון בשלהי המאה ה-15, היו עלילות ופרעות לא מעטות על רקע דתי. העירוניים הנוצרים, שרבים מהם היו ממוצא גרמני, הצרו לרוב את צעדי היהודים, חסמו בפניהם אגודות ותחומי פעילות כלכלית ורבות מערי המלך השיגו רשות מיוחדת למנוע התיישבות יהודים בתחומן (De non Tolerandis Judaeis). כך, למשל, גורשו היהודים בשנת 1527 מהעיר ורשה. טוב יותר היה מצב היהודים ברבות מן הערבים ה'פרטיות', שבהן גילו האצילים סובלנות כלפי היהודים

והגנו עליהם. זמן מה היתה הישיבה בליטה אסורה ליהודים, אך אף פעם לא גורשו היהודים מרחבי המדינה כולה.

תחילה עסקו יהודים בפ' באשראי, בחכירה, במסחר ויחידים אף בחקלאות. בשלהי ימי-הביניים, עם התרכזות יהודים רבים במחוזות המזרחיים שבהם היו האצילים הפולנים יסוד שליט ואדנותי בקרב אוכלוסייה אתנית ודתית שונה, התרבו בקרב היהודים חוכרים, מוזגים, פונדקאים, סוחרים ובעלי-מלאכה. בדרך-כלל היו היהודים יסוד עירוני, אך רבים בקרבם היו יושבי כפר שמילאו תפקיד של מתווכים, חוכרים מטעם האצילים ובעלי פונדקים, ויהודים היו גורם חשוב בסחר הבין-לאומי של פ' ובסחר הפנים. רבים מעניי העם שנדחקו מענפי המסחר והרוכלות פנו לסוגי מלאכה שונים.

מאז המאה ה-16 חל גידול מהיר במספר היהודים. לפי המשוער ישבו במאה ה-15 בפולין ובליטה 20,000 – 30,000 יהודים, בסוף המאה ה-16 ישבו כ-200,000 ב-190 קהילות ברחבי פ' וליטה, וב-1648 הגיע כמשוער מספרם ל-300,000. הגידול בא מריבוי טבעי גבוה ומהגירה מגרמניה, מאוסטריה ומצ'כיה עקב הסובלנות היחסית ומיגוון עיסוקי הכלכלה שהיו פתוחים ליהודים.

כבארצות הפזורה האחרות היתה הקהילה המבנה הבסיסי של החיים הפנימיים של היהודים. במרכזה של הקהילה בית-הכנסת, בית-הקברות, רב ודיין, אורחות חיים נפרדים, לימוד תורה והנהגה שבראשה בעלי רכוש ואנשי תורה. ההנהגה הקהילתית של הערים הגדולות היתה גם הנהגה לקהילות קטנות יותר שבסביבתן, ומן המסגרות הללו התגבשה המסגרת האוטונומית המדריכה בחיי יהודי פ', 'ועד ארבע הארצות' (פ' גדול, פ' קטן, רייסן וליטה). השלטון תמך בקיומו של מוסד מאחד זה שהתארגן ב-1580 ושבאמצעותו ניתן לגבות את המס הגולל מיהודי פ'. אך מבחינתם של היהודים היו הוועדים, שהתכנסו בעיקר בירידיים בלובלין וביארוסלב (Jaroslaw), גם הנהגה פנימית המופקדת על בעיות היהודים וסדרי חייהם. מאז המאה ה-16 עלה גם מעמדה של פ' כמרכז של תורה ודעת, ופעלו בה אחדים מגדולי הפוסקים והחכמים ששמו יצא לתהילה בעולם היהודי, כגון ר' שלמה לוריא (המהרש"ל), ראש ישיבת לובלין, ר' מאיר בן גדליה (המהר"ם), ר' משה איסרלש (הרמ"א) מקרקוב ורבים אחרים. יהדות פ' היתה אפוא לרוב מניין ולרוב בניין של יהדות אשכנז.

גזירות ת"ח ות"ט (1648-1649), מרידת הקוזקים ברשותו של חמילניצקי ואחריהן הפלישות והמלחמות שפקדו את פ', היו נקודות מפנה בקורותיהם של היהודים ובקורותיה של פ' בכלל. יהודים סבלו מהניגודים ומהשנאה שנצטברה בליבות האוקראינים נגד האדונים הפולנים, והיהודים היו בעיניהם עושי דברם של שליטי פולין. בתקופות של אי-שקט והעדר יציבות נפגעו היהודים גם מרדיפות הפולניים (בעיקר בעת פלישת השוודים) ומהעוינות הגוברת כלפי בני דתות אחרות. אין יודעים בדיוק כמה קורבנות נפלו בפרעות במזרח ובגלי המלחמות שפקדו את פ'. יש גורסים כי מדובר ברבבות שנספו או שיצאו את פ', והנדידה היתה בכיוון

הפוך מבעבר: ממזרח למערב. מאז שלהי המאה ה-17 הורע מאוד מצב היהודים בעקבות החורבן, השפל הכלכלי והתרופפות השלטון שפקדו את המדינה. פעילות היהודים בכלכלה צומצמה עד מאוד, ומצבם הכללי הורע כתוצאה מן הקנאות הדתית שגברה ומריבוי עלילות, ופשטה איבה עממית ליהודים. ב-1764 בוטל 'ועד ארבע הארצות' והשלטונות החמירו את שיטת גביית המיסים מהיהודים. על אף כול זאת גדל מספר היהודים ב'ערים הפרטיות' של האצולה ובשטחי המזרח שבאו בשלטון הפולנים, ובהם התיישבו אז יהודים. ב-1775 היה מספר יהודי פו-ליטה 750,000.

ערב שקיעתה של המדינה הפולנית וסדרת החלוקות של פו' בין שכנותיה (רוסיה, פרוסיה ואוסטריה) בסוף המאה ה-18, נעשו נסיונות להתגבר על המבנה הפיאודלי הרעוע של המדינה ועל האנרכיה השלטונית השוררת בה. בתוכניות לרפורמה הוצעו גם הצעות לתיקון מצב היהודים. ואולם, הנסיונות ההם לא עלו יפה. לפני החלוקה השלישית שיתף מנהיג ההתקוממות טדיאוש קושצ'יושקו את היהודים במרד נגד הכובש הזר, ובשורות הלוחמים נמצאו יהודים ואף הוקם גדוד יהודי בפיקודו של ברק יוסלביץ'.

ואולם, עד המרד שפרץ ב-1863 במלכות פו' שבשלטון רוסיה, לא היו החוגים הלאומיים הדומיננטיים בחברה פולנית נכונים להיענות למגמות האמנציפציה שהסתמנו במערב. בימי התסיסה הפטריוטית הפולנית בשנים 1861-1862 וכן בעת ה'מרד של ינואר' 1863-1864 בלטה ההתקרבות בין יהודים לפולנים. יהודים נטלו חלק פעיל בהתפרצות הפטריוטית, שבה נתגלתה נכונות לתמורות חברתיות ממשיות, אך המרד הסתיים בתבוסה מכאיבה ובאכזבה מהסיכוי לשחרר את האץ בכוח הנשק. השוויון החלקי שיהודים השיגו בא דווקא מידי הכובשים, בגליציה מידי אוסטריה ולבסוף גם בפו' הקונגרסאית מידי הרוסים. הזרם הפוזיטיוויסטי שהתעורר בפו' לאחר תקופה של חשבון-נפש חתר ל'עבודה אורגנית', כלומר, לריכוז המאמץ הלאומי בענייני פנים, שעיקרם הישגים בכלכלה, השכלה וקידום הרבדים הנחשלים באוכלוסייה. יהודים נכללו בהצעות לתיקונים, אך בדומה לארצות אחרות נדרשו גם יהודי פו' לוותר על נכסיהם התרבותיים ועל צביונם החברתי הנפרד ולסגל לעצמם תרבות ומנהגים של החברה הסובבת, דבר שנחשב בעיני המתקנים ליציאה מחשכת ימי-הביניים לנאורות של הזמן החדש. למגמות הללו היה הד בקרב שכבה דקה של עשירים יהודים ובעלי השכלה בקרבם. הרובד ההוא ניסה לחולל תמורה מרחיק-לכת בקרב היהודים, אך תוצאות התנועה ההיא היו זעומות ביחס. בתוך דור או שניים נטשו את יהדותן רבות מן המשפחות היהודיות המיוחסות והעשירות, שמילאו תפקיד בפיתוח כלכלי קפיטליסטי בפו' וכמה מבניהן הצטיינו בתחומי מדע ותרבות מגוונים, ורישומן ניכר במפעלים פילאנתרופיים חשובים ובתזוזה שחוללו כמחדירי התרבות המודרנית לחברה היהודים ונציגי היהודים כלפי חוץ. אך המוני היהודים נשארו נאמנים למסורותיהם. מה שנראה בעיני משקיפים מן החוץ כהיצמדות לתורת חיים ולמורשת אנכרוניסטית מתה, הצטייר בצורה שונה אצל היהודים, שבמאה ה-18

נאבקו עם השבתאות והפראנקיזם, ומשלהי אותה המאה ובמאה ה-19 היו נתונים במחלוקת שבין החסידות הבעש"טית, תנועת המתנגדים וההשכלה, והזרמים שנבעו מן הכיוונים הרעיוניים והרוחניים הללו.

אחרת היתה זירת ההתנגדות החיצונית. הקפיטליזם שחדר לפ' והתבסס בה וכניסת האצולה השוקעת והאינטליגנציה המתרבה לחיי העיר וליוזמה בתחומי התעשייה והמסחר, הציבה את היהודי כמתחרה, והפיצול המעמדי לפי הקווים החדשים העלה תנועות פוליטיות חדשות, שמאל לגונו – מזה, ולאומיות – מזה. הלאומיות החדשה חפפה מבחינה כרונולוגית, ובמידה רבה גם מבחינה תוכנית, את האנטישמיות הפוליטית החדשה במערב ובמרכז אירופה. בראשית המאה ה-20 הכריז המנהיג הבולט של הזרם ההוא, רומאן דמובסקי, כי הוא שולל תנועת התבוללות של המוני היהודים, מכיוון שיהודים הם גוף שונה וזר, וחדירת יהודים רבים לתוך האומה הפולנית עלולה לעוות את האופי הפולני המקורי. מחמת עימות פוליטי בין יהודים ובין התנועה הלאומית הפולנית במערכת בחירות ל'דומה' (הפרלמנט ברוסיה הצארית) הרביעית, ערב מלחמת-העולם הראשונה, הכריז דמובסקי חרם כלכלי על היהודים ופתח במסע אנטישמי מקיף. בין הטענות הרווחות נגד היהודים היו בידולם וכן מספרם הרב על אדמת פ', שגדל עוד יותר עקב זרימת יהודים משטחי רוסיה, יהודים המכונים 'ליטוואקים', שנמלטו מגזירות 'תחום המושב' והמחדירים, לדעת פולנים, רוספיקציה תרבותית ורעיונות פוליטיים יהודיים-לאומיים לציבור היהודי היושב בפ'. מספר היהודים גדל למרות הגירה רבת ממדים מכול חלקי פ' למערב, בייחוד לארצות-הברית. במקביל לתמורה בקרב הפולנים חלו שינויים עמוקים גם בציבור היהודי. בצד טיפוח ההשכלה ולשון יידיש ועברית בלבושה המודרני, התגבשה הזהות היהודית הלאומית בדמות הציונות, והאוטונומיה התרבותית היהודים, שלובה בתפיסה הסוציאליסטית הנפרדת, של ה'בונד'.

1918-1939

בפ' העצמאית שבין שתי מלחמות-העולם נפתח פרק חדש בחיי היהודים וביחסים בין הפולנים ובין היהודים. חידושה של עצמאות פ' בשנים 1918-1920 לווה בפרעות ביהודים במאות ערים ועיירות. כבר בשלב ההתחדשות המדינית של פ' הופיעו מוקדי מתיחות, וכנראה שהחשוב בהם היה החוזה לשמירת זכויות המיעוטים האתניים והדתיים במדינה, שעליו נאלצו לחתום פ' ומדינות אחרות במזרח אירופה ודרום מזרחה בלחצם של ראשי המדינות המנצחות במלחמת-העולם. אפשר להצביע על שתי בעיות יסוד שהדריכו בין שתי המלחמות את הפולנים ביחסם אל היהודים ושקבעו לא במעט את מצב היהודים וסיכויים לעתיד במדינה הפולנית. עם תקומת המדינה הפולנית התברר, כי מספר היהודים בפ', שמקודם היו בבחינת מיעוטים במדינות רב-לאומיות, הגיע לכ-10% מכלל תושבי המדינה,

ומשקלם רב הרבה יותר בשל שיעורם הגבוה של היהודים בעריה המרכזיות של פ', שבהן הגיע ל-30% ויותר. הגורם השני שהפולנים הרבו לעסוק בו הוא מעמד המפתח, כביכול, של היהודים בכלכלת פ', דבר שלדעת פולנים רבים חייב חתירה לפולניזציה של המשק ושל הערים והעיירות במדינה. בשנותיה הראשונות של פ' העצמאית שלטו בה ממשלות שבהן היו הלאומיים הדמוקרטיים ('אנדקים') ושותפיהם רוב קובע או גורם בעל משקל. הממשלות הללו ביקשו להגביל את חלקם של היהודים בענפי הכלכלה השונים ובמקצועות החופשיים וחסמו למעשה בפני היהודים את הדרך לעבודה במנגנון המדינה. הכוחות הפוליטיים היהודים, ובייחוד הציונים בהנהגתו של יצחק *גרינבוים, ניסו להגן על האינטרסים של היהודים על-ידי התחברות עם מיעוטים לאומיים אחרים, כגון האוקראינים והגרמנים, לגוש של מיעוטים, והדבר נחשב בעיני פולנים רבים לחוסר לויאליות.

ב-1926 תפס המרשל יוזף פילסודסקי את השלטון בכוח הצבא. פילסודסקי לא גילה נטיות אנטי-יהודיות ונמנע משימוש באנטישמיות כנשק מדיני וחברתי-כלכלי. בראשית שלטון פילסודסקי ניתנו הבטחות לשיפור מצבם של היהודים. רק מעט נעשה בפועל, אך הורגשה הטבה באווירה הציבורית ביחס ליהודים. ואולם, המשבר הכלכלי בעולם שפגע קשה בפ', שיטות הממשל האוטוריטריות שדחקו את הדמוקרטיה, ויותר מכול מותו של פילסודסקי ב-1935, גררו תמורה רדיקלית במצב.

יורשיו של פילסודסקי ראו בעצם החזקת השלטון את העיקר, והתנועה הפוליטית החדשה שיסדו הידקה את הקשרים עם גרמניה הנאצית, לעיתים מתוך גילוי עיוורון פוליטי, ואימצה קו אנטי-יהודי מוצהר כדרך לליכוד פנימי. במציאות שנוצרה הוקיעה אומנם הממשלה אלימות ברוטלית כלפי המיעוט היהודי, אך נתנה את ברכתה לחרם כלכלי אנטי-יהודי, וקבעה כי זירוז יציאת יהודים מפ' וצמצום מספרם במדינה הם יעדים בעלי קדימה גבוהה במדיניות הממשלה. הגורמים הלאומניים והפרו-פשיסטיים לא הסתפקו בעמדה זו, שהיתה בעיניהם הססנית ומתונה מדי, והקיצונים שביניהם ניסו בשיטות של אלימות ופרעות יזומות בעיירות ובערים לאלץ את היהודים להגר. אפשר לקבוע באופן כללי כי במחצית השנייה של שנות ה-30 זכה לתמיכה רחבה בקרב האוכלוסייה הרעיון של שלילת זכות מהיהודים לשבת בפ', או למיצער מחלק ניכר מהם. הלחץ ההוא ודחיקת רגלי היהודים במדינה, המלווים בתוכניות נפל כגון התוכנית היזומה בידי הממשלה להגירת היהודים למדגסקר, גדלו בעת שסיכויי ההגירה ויעדי הגירה ריאליים היו חסומים ליהודים. לצד גופים אנטי-יהודיים ומדיניות אנטי-יהודית היו חוגים פוליטיים רחבים מקרב הסוציאליסטים והליברלים, שיצאו בפומבי נגד האנטישמיות והזדהו עם היהודים במאבקם לזכויותיהם ובמיבצעים להגנה עצמית.

על הציבור היהודי בפ' עבר תהליך של התרוששות ואובדן האחיזה הרופפת בכלכלה שהיתה עד אז בידיהם. השפל לא היה אך ורק תוצאה של המדיניות האנטי-יהודית, ואפשר שהיא גם לא היתה הגורם העיקרי לו, אלא שיקף את השבר ואת הדלות הכללית במדינה. בתחומי

החינוך, התרבות והפעילות הקהילתית והפוליטית נהנו היהודים ממידה רבה של חירות, ולפרקים גם מעידוד ותמיכה של המדינה. כתוצאה משיתוקם של החיים היהודיים בברית-המועצות וניתוק הקיבוץ היהודי שם מיהודי העולם, נעשו יהודי פ' למוקד המרכזי של יהדות העולם בתחומי הפעילות הלאומית הפוליטית והחברתית התרבותית. באותה תקופה הצטיינו יהודי פ', על אף מצבם הכלכלי הירוד, בדביקות בערכי מסורת – מכאן, ובמסירות ובאקטיוויות תוססת בתחומי הפעילות הרעיונית והלאומית – מכאן. פעילות רב גונית זאת מצאה את ביטוייה ביוזמות עצמיות בהגנה על קיום יהודי בפ' ובארגון ציוני נמרץ וחותר לעלייה לארץ-ישראל, בעיקר בחוגי הנוער. החומרה או הטרגיות במצבם של יהודי פולין נעוצה בכך, שערב המלחמה היו יוזמותיהם ומאמציהם נידונים לכישלון במציאות הפוליטית נוכח הפיצול והסכסוך ששררו באירופה, ושבמידה רבה נשאו אופי אנטי-יהודי קיצוני.

מלחמת-העולם השנייה

במערכה צבאית מהירה ומהממת שנפתחה ב-1 בספטמבר 1939 ושארחה פחות מחודש ימים נכבשה פ'. על הארץ הכבושה עבר גל של פרעות ורציחות בידי ה*אינזצגרופן שליוו את כוחות הגרמנים ופעלו גם בימי הממשל הצבאי שהתקיים כחודשיים. בפעולות האינזצגרופן נפגעו פולניים ויהודים כאחד, אך כבר במכה הראשונה היא באו לידי ביטוי הזעם וחוסר הריסון כלפי היהודים.

פ' בגבולותיה שבין שתי מלחמות-העולם לא נכבשה כולה בידי הגרמנים. בהסכמים הסודיים שנבעו מחוזה *ריבנטרופ-מולוטוב הוקצו לברית-המועצות מחוזות המזרח של פ', המיושבים בחלק ניכר אוקראינים, בילורוסים וליטאים, ששטחם היה קצת יותר ממחצית שטחה של פ' העצמאית אך מספר תושביהם היה רק כשליש מכלל תושבי פ', וב-17 בספטמבר 1939 נכנסו לשם כוחות סובייטיים.

פ' שבידי הגרמנים חולקה לשני חלקים: א. שטח גדול סופח לרייך הגרמני. איזור זה השתרע על כ-90,000 קמ"ר, וכלל שטחים שהיו בידי גרמניה עד מלחמת-העולם הראשונה, ועוד שטחים שלא היו אז בידי גרמניה, ובכללם לודז', העיר השנייה בגודלה בארץ; ב. החלק השני, שהוא איזור מרכז פ', היה בפקודת היטלר מיום 26 באוקטובר 1939 לגנרלגוברנמן של השטחים הפולניים התפוסים' (Generalgouvernement für die besetzten polnischen Gebiete), ואחר-כך קוצר לגנרלגוברנמן (ג"ג). שטחו של הג"ג היה כרבע שטחה של פ' העצמאית ואוכלוסייתו כשליש מכלל תושבי המדינה הפולנית העצמאית. הג"ג נחשב לחבל ארץ מיושב פולנים אתניים בלבד, והוא חולק לארבעה מחוזות (דיסטריקטים): קרקוב, ורשה, רדום ולובלין. אחרי פלישת הגרמנים לברית-המועצות וכיבוש שאר חלקי המדינה הפולנית בידיהם צורף מחוז לבוב לג"ג, ושטחו היה אז יותר משליש שטחו הכללי של

הג"ג. כתוצאה מהכיבושים בשטחי ברית-המועצות בקיץ 1941 נכללו שטחי בילרוסיה, אוקראינה וליטה בשתי יחידות מינהל שהקימו הגרמנים *נציבות הרייך אוסטלנד' ו*נציבות הרייך אוקראינה', ואילו מחוז ביאליסטוק היה ליחידה נפרדת (בצירק ביאליסטוק). למושל הג"ג מונה ד"ר הנס *פרנק, לבירת הג"ג נקבעה קרקוב, ולא ורשה, והמינהל בדרגים הבכירים והבינוניים הורכב מפקידים גרמנים, רובם נאצים מושבעים שהובאו מגרמניה, או מגרמנים שנמנו עם המיעוט הגרמני בפ'. לא אחת הסתמנו חיכוכים וניגודים בין רשויות המינהל באזורים השונים ובין זרועות המשטרה והס"ס שהיו כפופות להינריך *הימלר. גם באשר ליהודים היתה יריבות בין הגופים בשאלה למי תהיה שליטה מוחלטת על היהודים ורכושם, ואולם, לא נתגלעו בין היריבים חילוקי-דעות של ממש באשר לקו האידאולוגי והפוליטי והאמצעים כלפיהם.

בפרוץ המלחמה ישבו בפ' כ-3,300,000 יהודים. על-פי החלוקה לתחומי הכיבוש בין גרמניה ובין ברית-המועצות בספטמבר 1939 נכללו בשטח שלקחו הגרמנים (האיזור המסופח והג"ג) כ-2,100,000 יהודים, ובתחום הסובייטי כ-1,200,000 יהודים. ואולם, מאז תחילת ספטמבר עד ינואר-פברואר 1940 נמשכה תנועת הנמלטים שעברו משטח הכיבוש הגרמני מזרחה לצד הסובייטי, ויש מעריכים שמספר היהודים הנמלטים היה כ-300,000. רובם גברים צעירים, אך בחלקם שבו הנמלטים מזרחה לבתיהם שבמערב לאחר שהות קצרה בשטחי הסובייטיים, משום שמאסו בחיי פליטים או משום שביקשו לחזור למשפחותיהם שנשארו במקומותיהן. תנועות ומעבר יהודים בתוך השטח הגרמני אירעו בשל בריחת המוני יהודים ממקומות רבים נוכח התקדמות הגרמנים בעת מערכת ספטמבר, ואחרי-כן בגלל רדיפות הכובש וגירוש כפוי ממחוזות צפוניים-מערביים שסופחו לרייך. סביר להניח כי לאחר השינויים הללו ועד לפלישת הגרמנים לברית-המועצות ביוני 1941 היו בשטח הכיבוש הגרמני כ-1,800,000–2,000,000 יהודים, מהם כ-1,500,000 בג"ג.

בימי העימות בין גרמניה לפולין שקדם לפרוץ המלחמה ושארץ ממרס עד סוף אוגוסט 1939 הרבה היטלר להטיח דברים קשים כלפי פ', וקבע כי 'אין לחוס על הפולנים'. לעומת זאת, מאז נאמו בינואר 1939, שבו 'ניבא' את חיסול יהדות אירופה אם תקרה מלחמה, לא עסק היטלר ביהודי פ' ולא התווה קו פעולה נפרד כלפיהם. היהודים לא ידעו על הצפוי להם. לא היה ברור אם המדיניות האנטי-יהודית הנהוגה ברייך נגד כול הציבור היהודי, שעיקריה מכוונים להוציאם ממערכות החיים של גרמניה ולהביא לידי הגירתם, תועתק לשטחי פ' הכבושה, ובייחוד לשטח שהוא מעין מובלעת פולנית בתחום הכיבוש הגרמני. מכול מקום ליהודי פ' לא היתה השהות שהיתה ליהודי גרמניה, אוסטריה וצ'כוסלובקיה עד לפרוץ המלחמה, להגר לארצות החופשיות. עם תחילת המלחמה נחסמו נתיבי היציאה המעטים, ומאז חודשי קיץ 1940 נאסר על יהודי פ' להגר לארצות חוץ. האיסור הוא הופעל בשטחי פ' כשנה ורבע לפני שהופעל בגרמניה (אוקטובר 1941), ואחד מהגורמים שצויינו כסיבה

להפעלתו בפ' היה הרצון לשמור על סיכויי היציאה המעטים בשביל יהודי הרייך. בסך-הכול הצליחו לצאת מפ' באורח חוקי רק כ-2,000-3,000 יהודים, בעיקר בעלי אמצעים כספיים או בעלי קשרים טובים.

ההנחיות הראשונות במדיניות ביחס ליהודים נקבעו ב'איגרת בזק' של רינהרד *הידריך מיום 21 בספטמבר, כלומר, לקראת סוף המערכה בפ'. לראשי האיינזצגרופן, ההנחיות הללו גובשו בשיחות שהתקיימו, כנראה, בשיתופו של היטלר ובדיון שקיים היידריך עם עוזריו, ולפיהן מורכבת המדיניות והיחס ליהודים בארץ הכיבוש משני שלבים, שלב אופרטיבי מיידי ושלב לטווח רחוק, המוגדר כ'מטרה סופית' (Endziel) שתוכנו לא הובהר, אך נאמר כי עצם קיומו חייב להישמר בסוד כמוס, והצעדים הננקטים באופן מיידי הם מעין הכנה לקראתו. לגבי השלב האופרטיבי המיידי נתבע לעשות פעולות אלו:

לחתור לגירושם של היהודים ממחוזות צפון-מערב לעבר השטח שיהיה לג"ג וכן לריכוזם של היהודים בערים הגדולות בקרבת צומתי רכבות;

להקים 'מועצת זקנים' (Ältestenräte) או יודנרטים בתוך יישובי היהודים, ויש להרכיב ככול האפשר 'מאשימים סמכותיים ומרבינים' שנתרו בהם, ועליהם יהיה 'להוציא לפועל במדוייק, ולפי לוח זמנים, את כול ההוראות שניתנו ושיינתנו'. על היודנרטים יש להטיל מיד עריכת מיפקד של היהודים במקומותיהם, עשיית סידורים לקליטת מגורשים ממקומות גירוש וממקומות קטנים שמהם יסולקו היהודים;

בעת הגירוש והפינויים נדרשו המוציאים את התוכנית לפועל להתחשב באינטרסים הכלכליים, ובייחוד בצרכי הצבא, ולהשאיר לפי שעה יהודים חיוניים מן הבחינות הללו.

ההוראות של היידריך שהועברו לראש האיינזצגרופן לא כוודו כולן ובמלואן בידי המינהל האזרחי שתפס את מקום האיינזצגרופן בשטחי הכיבוש. אומנם, חלק ניכר מן היהודים במחוזות צפון-מערב (דנציג, פרוסיה המערבית, וה*ורטלנד) שיועדו להיות ראשונים לסילוק, גורשו לג"ג (רק חלק מיהודי לודז' ומאיזור לודז' נכללו בגל הגירושים ההוא), אך יהודים שישבו בזגלמביה וב*שלזיה העלית המזרחית, כ-100,000 נפש, כלל לא גורשו, וזמן רב היו תנאי חייהם טובים בהרבה מתנאי החיים של יהודים בשאר חלקי ארץ הכיבוש.

ב-25 באוקטובר הודיע היטלר רשמית על ביטול הממשל הצבאי והקמת הג"ג, הועמד בראש הג"ג כאמור ד"ר הנס פרנק, מוותיקי הצמרת הנאצית, ולבירת הג"ג נקבעה קרקוב ולא ורשה. השלטון שהוקם בג"ג הודרך מברלין והמינהל בפועל רוכז בידי הגרמנים. פרנק פתח את פעילותו כמושל בסדרת צווים אנטי-יהודיים. בסוף סתיו 1939 יצאו הוראות המחייבות בין השאר יהודים מגיל עשר לשאת על שרוול בגדם העליון סרט לבן עם מגן-דוד כחול, אוסרות העתקת מקום מגורים של יהודי בלי רשות, ומטילות על היהודים חובת עבודת כפייה. כבר בעיצומה של המערכה בפ' הוטלה חוברת סימון החנויות והעסקים היהודים בבעלות יהודית במגן-דוד, ובינואר 1940 נאסר על היהודים לנוע ברכבות בלי רשות מיוחדת. כול הצווים

הללו, המכוונים להשפיל את היהודים, להגביל את תנועתם החופשית ברחבי הג"ג ולהפריד בינם ובין האוכלוסייה סביבם, מצביעים על משטר דיכוי חריף בהרבה מאותו שהופעל עד אז ברייך הגרמני ובפרוטקטורט של *בוהמיה ומורביה.

מתחילת הכיבוש התנהל המסע האנטי-יהודי לא רק במישור של צווים ואיסורים רשמיים. תוצאות חמורות לא פחות, ולפעמים חמורות פי כמה, נבעו מחטיפות של יהודים ברחובות בידי גרמנים במדים לעבודות זמניות שונות, מהתעללות ביהודים ובעיקר ביהודים לבושי לבוש דתי-מסורתי ובעלי זקנים, וכן מנטילת סחורה מחנויותיהם של יהודים ומבתיהם בלי תמורה, מהחרמת דירות של יהודים וכולי.

הקמת היודנרטים

ב-28 בנובמבר 1939 פירסם הנס פרנק הוראה נפרדת משלו בדבר חובת כינון היודנרטים בג"ג. בהוראתו של פרנק מדובר על כך שאת היודנרט יבחרו חברי הקהילה היהודית, דבר שכמעט בשום מקום לא נעשה; במהרה קמו היודנרטים או מועצות היהודים בכול אזורי הכיבוש הגרמני בפולין.

היודנרט היה המכשיר המרכזי שבאמצעותו פעלו השלטונות הגרמניים בקרב היהודים. ברם, רוב חברי היודנרטים, שלעיתים מילאו את תפקידם בעל כורחם, וכן ראשי היודנרטים, האמינו שיעלה בידם לייצג את האינטרסים של בני קהילתם ולהגן עליהם בנסיבות הקיימות. לא לראשונה בתולדות עם ישראל הוטל על יהודים לייצג את בני-בריתם בפני רשויות עוינות, ואף-על-פי-כן בעבר הצליחו לעיתים באי-כוח היהודים בתפקיד כפוי טובה זה להקהות את רוע הגזירות של הנוגש, וכנראה שלכך ציפו גם הפעם. היודנרט היה המוסד היחיד שהותר לו להופיע בשם הפרט והכלל היהודי הנפגע, ובעצם לא היה ליהודים שום צינור אחר שיקשר ביניהם ובין השלטונות במציאות שבה היה היהודי משולל מעמד אזרחי וחוקי כלשהו. היודנרטים פעלו כול אחד בנפרד במסגרת קהילתו, ולא היתה מסגרת גג מאחדת או מתאמת ביניהם. רק בזגלמביה ובשלזיה העלית המזרחית, ובמידה מוגבלת יותר ב*רדום, היה יודנרט אזורי שפיקח על היודנרטים המקומיים בקהילות או בגטאות המקומיים. ראשי היודנרטים וחברי היודנרטים נמנו בחלקם עם עסקני הציבור וחברי הנהלת הקהילות בפ'. באופן כללי ניתן לסווג את ראשי היודנרטים, שבידיהם התרכזת סמכות רבה, לשני סוגים: בגטאות אחדים, כגון ורשה (אדם *צ'רניקוב), *קרקוב (מרק *ביברשטין), לבוב (ד"ר יוסף פרנס), השתדלו ראשי היודנרטים לנהל את ענייני קהילותיהם לפי הדגם המקובל בעבר. כמובן שהדבר לא עלה בידיהם. הן בגלל אופי התביעות וההוראות שהעבירו אליהם הגרמנים והן בגלל היקף התפקידים שהיה מוטל עליהם, שכלל, בייחוד אחרי הקמת הגטאות, גם תפקידים

שהם כרגיל בסמכותן של רשויות עירוניות ממלכתיות (דיור, עבודה, בריאות, שירותים סניטריים), משימות שהקהילות היהודיות המסורתיות מעולם לא עסקו בהן. היודנרטים גם היו חייבים להקים *משטרה יהודית, תחום שהיה רחוק מיהודים וזר להם, והמשטרה היא עתידה היתה במרבית המקומות למלא תפקיד עגום בעת הגירושים.

לעומת היודנרטים שביקשו לשמור ככול האפשר על דפוס חיים יהודיים פנימיים כבעבר ולקיים רק את הוראות הגרמנים שנכפו עליהם ושלא ניתן לעוקפן, היה סוג אחר של יודנרטים, וליתר דיוק של ראשי יודנרטים, שגרס שעליו לגלות יוזמה ולחפש דרכים להקלת המצב, ובשלב מאוחר יותר לנסות להציל את היהודים או את חלקם על-ידי הדברות עם השלטונות הגרמניים. לרוב עורר הדבר מאמץ להביא את הגרמנים לכלל הכרה, כי עבודת היהודים חיונית לגרמניה.

הבולטים בקרב ראשי היודנרטים הללו היו מרדכי חיים *רומקובסקי בלודז', משה *מרין בזגלמביה, ובשטחי המזרח יעקב *גנס בוילנה ואפרים *ברש בביאליסטוק. בהדרגה סילקו הגרמנים את ראשי היודנרטים שסירבו למלא אחרי הגזירות הפוגעות קשה בציבור היהודי. התפקיד שמילאו כמה מראשי היודנרטים בסלקציות ובחיסולם הסופי של הגטאות עודנו עניין לוויכוח עז ואף להוקעה. אותם ראשי יודנרטים נטלו לעצמם את הסמכות לקבוע מי יחיה ומי ימות, וקיוו שעל-ידי הקרבת חלק מהיהודים יצילו את האחרים.

עבודת כפייה, הפקעות רכוש והתרוששות

את קורות היהודים בפ' בשלטון הכיבוש הגרמני אפשר לחלק בחלוקה חדה לשני שלבים כרונולוגיים. השלב הראשון נמשך מאז תום המערכה בספטמבר 1939 עד אמצע 1941, והשלב השני החל באמצע 1941, בראשית מסע רצח ההמונים עם פלישת הגרמנים לברית-המועצות וכיבוש שטחי המזרח. בג"ג ובשטחים המסופחים לרייך נמשך השלב הראשון עד החודשים הראשונים של תחילת שנת 1942, ובחלקים של זגלמביה ושלזיה חל המעבר משלב לשלב בחצי השני של 1942.

מאז שנקבע שלטון מינהלי בחבלי הכיבוש השונים נחתו על היהודים גזירות וצווים, שבחלקם נועדו להשפילם ולבודדם מהסביבה ובחלקם לנשלם מחיי הכלכלה, לגזול את רכושם ולעשותם לציבור המותר רק בעבודת פרק בלי תמורה כלשהי או בתמורה שאינה מספקת תזונה מינימלית.

כבר בימים הראשונים של הכיבוש החלו חטיפות יהודים ברחובות הערים לעבודות מזדמנות כגון סחיבת משאות, שירותים בקסרקטינים צבאיים ופינוי רחובות מחורבות שנערמו בימי הפצצות. חטיפות יהודים ויהודיות וכן התעללויות שקורבנותיהם היו בראש ובראשונה יהודים מזוקנים, לבושים בגדים היורדים על-פי מידותיהם, שיתקו במידה רבה את חיי היהודים שמחוץ לבית. בלית ברירה נאלצו היודנרטים בערים הגדולות להציע מכסת עובדים קבועה

לרשות הגרמנים אם הדבר יביא לידי הפסקת החטיפות ברחובות. כך הונח יסוד להקמת פלוגות עבודה יהודיות שלא שולם להן שכר עבודתן, ומימוןן רבץ על קופת הקהילות. כבר בימי הממשל הצבאי, בספטמבר 1939, החל תהליך ההחרמה והחיסול של מפעלים ועסקי מסחר של יהודים ופולנים בשטחים המסופחים, ואת הרכוש נטל לידי בעיקר משרד שפעל מטעם *יתכנית ארבע השנים' של הרמן *גרינג, *לשכת הנאמנות הראשית לרכוש יהודי, מזרח. בינואר פורסמה בג"ג הוראה מחייבת למסור לאפוטרופסות של גרמנים כול עסק שבעליו אינם שוהים במקום או המתנהל באורח לא יעיל, והנימוק של אי-יעילות היה עילה לחיסול כול המפעלים ועסקי המסחר היהודיים הגדולים יותר. בשנים 1939-1942 הוחרמו מידי היהודים כ-112,000 עסקי מסחר וחנויות וכ-115,000 עסקי מלאכה. בידי היהודים נשארו רק חנויות קמעוניות, לרוב חנויות מכולת קטנות ובתי-מלאכה זעירים. היהודים הורשו למשוך מחשבונותיהם בבנקים ומהכספות שבבעלותם לא יותר מ-250 זלוטי בשבוע, והותר להם להחזיק ברשותם הפרטית לא יותר מ-2,000 זלוטי במזומן (בינואר 1940 היה ערכו של דולר בשוק השחור 100 זלוטי). משמעות התקנות הללו היתה מניעת פעילות כלכלית של יהודים. במרוצת הזמן הונהגו הקלות בתחום החזקת מזומנים, אך כול העת חששו יהודים מגילוי סכומי כסף בידיהם. בינואר 1940 חוייבו היהודים לרשום את רכושם במשרדי הרשויות המקומיות. נוסף להחרמת מפעלים, עסקי מסחר ומלאכה, מקרקעין ובתים, התנהלה החרמה של סחורות ודברי ערך מבתי וממחסנים. יהודים שהחביאו סחורות היו צפויים להלשנות ולגזילת רכושם. במסע השוד נטלו חלק גרמנים במדים ובלי מדים, עם סמכויות פורמליות ובלעדיהן. גם יהודים חסרי רכוש מן הסוגים האמורים לא היו חסינים מגזל, כי מדירות רבות בערים שונות נלקחו רהיטים, פסנתרים, ספרים, דברי ערך ואמנות, והופקעו דירות רבות.

רובם המכריע של המפרנסים בקרב יהודי פ', שהיו מועסקים כעובדים שכירים – פועלים, עובדים במסחר, פקידים, מורים, מרבית בעלי המקצועות החופשיים – נותרו בלי עבודה והכנסה חליפית כלשהי. הם התקיימו בדוחק ממכירת חפצים ומהחסכונות שבידיהם שהומרו במזון. למן החודשים הראשונים ידעו פליטים ועניים מרודים טעמו של רעב. ביום הקמת הג"ג ב-26 באוקטובר 1939 פורסמה הוראת פרנק, שהוצאתה לפועל, הופקדה בידי פרידריך וילהלם *קריגר, ראש הס"ס והמשטרה בג"ג, בדבר חובת עבודת כפייה החלה על כול הגברים היהודים בגיל העבודה. על סמך ההוראה היא החל שילוח יהודים למחנות עבודה. תחילה נמצאו מתנדבים רבים למחנות הללו, בהנחה שהעובדים בעבודה גופנית יקבלו מזון לשובע ותנאי קיום חיוניים. כאשר התברר המצב המחריד במחנות פסקה כליל ההתנדבות, והגיוס היה כפוי. בתחילת שנת 1941 היו כ-200 מחנות עבודה ליהודים, ואת המחנות עברו עשרות אלפי יהודים. במחנות הועסקו היהודים בוויסות נהרות, בסלילת כבישים, בביצורים,

בבניין ובחקלאות. תנאי המזון, הדיור, הסניטציה והבריאות החמורים גרמו התשת כוחות, מגיפות ותמותת המונים במחנות הללו.

הקמת הגטאות

שלא כיודרטים, שהוקמו בתוך זמן קצר ובעקבות הוראה מרכזית, היתה הגטואיזציה, כלומר, כליאת היהודים בגטאות, תהליך ממושך שהושפע במידה רבה מהכרעותיהם של השלטונות המקומיים. הגטאות הסגורים והמנותקים, שבהם היה מעין שלטון יהודי פנימי ומשק ושירותים נפרדים, הונהגו רק בארצות הכיבוש הנאצי במזרח אירופה – בשטחי פ' הכבושים, בארצות הבלטיות ובמקומות אחרים בברית-המועצות. כבר באוקטובר 1939 הוקם הגטו הראשון ב*פיוטרקוב טריבונלסקי, אך רוב הזמן הוא היה גטו פתוח. הגטו הגדול הראשון בלודז' נסגר במאי 1940, בשנים 1940-1941 הוקמו הגטאות בג"ג (בורשה בנובמבר 1940, בלובלין ובקרקוב במרס 1941), בזגלמביה רק ב-1942-1943, כלומר, בשלב השמדת ההמונים, ואילו בשטחים שנכבשו מידי הסובייטים ב-1941, הוקמו בדרך-כלל הגטאות זמן קצר אחרי הכיבוש. גם בדרך ניתוק הגטאות, נעילתם והשמירה עליה היו הבדלים ניכרים ממקום למקום. הגטו בלודז' היה סגור באופן הרמטי, מנותק לחלוטין מבחוץ והונהג בו מטבע נפרד שהיה חסר ערך מחוץ לתחום הגטו.

הגטו בורשה גם הוא היה סגור ומוקף חומה, אך החדירה אליו והיציאה ממנו, ובעיקר הברחת מזון וסחורות, לא פסקה כול עת קיומו. לעומת זאת היה במקומות רבים, בעיקר במקומות קטנים יותר, גטו פתוח או גטו שאיפשרו ליהודים לצאת ממנו לשעות קצובות כדי להצטייד במזון. כך, למשל, היה הגטו בפביניצה (Pabianice, Pabjanice) שערב פרוץ המלחמה ישבו בה כ-9,000 יהודים ובפברואר 1940 הוקם בה גטו מן הראשונים בערי פ', והוא היה סגור ולא מגודר. הגטאות הוקמו בשכונות הצפופות והמוזנחות ביותר בתוך הערים. בערים מסוימות (רדום, טומושוב מזוביזקי [Tomaszow Mazowiecki] ועוד) הוקם הגטו בשניים או בשלושה רבעים נפרדים. הגטו בורשה היה מוקף חומה שאורכה 18 ק"מ, גטאות מסויימים היו מוקפים גדרות עץ או גדר תיל, והיו גם גטאות פתוחים, שרק שלט הצביע על המקום שבו מתחיל הגטו. גם השמירה על הגטאות היתה שונה ממקום למקום. בשערי הגטו בורשה ניצבו שוטרים גרמנים, פולנים ויהודים, לאורך גדרות הגטו בלודז' שמרו השוטרים הגרמנים בחוץ והשוטרים היהודים בפנים, ואילו במקומות קטנים היו שוטר גרמני אחד או כמה שוטרים כוח השמירה המפריד בין הגטו בין החוץ. היציאה מגטו סגור נענשה מקומות מסויימים ובתקופות מסויימות בעונש מוות. בלודז' ירו בכול אדם שניסה להתקרב לגדר הגטו ונחשד בניסיון לעבור לצד ה'ארי', ואילו בורשה הוצאו למן סתיו 1941 להורג יהודים, ובהם נשים וילדים, שנמצאו בצד הפולני של העיר. ב-15 באוקטובר 1941 הורה המושל הכללי

פרנק להטיל עונש מוות על היוצאים את הגטאות בלי רשות. בנובמבר 1941 הטיל מושל מחוז רדום, ארנסט קונט, עונש מוות על יהודים היוצאים מהגטאות ועל פולנים המעניקים להם מחסה. השלטונות הגרמניים נתלו באמתלות שונות המחייבות הקמת הגטאות. בין שאר הסיבות צויין הצורך למנוע מיהודים לעסוק בספסרות ובהפצת ידיעות תבוסתניות בקרב האוכלוסייה, ונטען כי היהודים הם מקור למחלות מידבקות ונושאי סכנת מגיפות.

מכול המניעים הללו רק לגורם המחלות והמגיפות הצפויות ומתפשטות ייחסו הגרמנים משקל ממשי והוא חייב נקיטת אמצעים. ברור כי הגטאות נועדו להיות אמצעי רדיקלי לבידוד היהודים וליצירת מחיצה ביניהם ובין סביבתם. כאמור, המגיפה והמחלות היו בלי ספק איום ממשי בתנאים שבהם היו היהודים שרויים, אך הגברת הצפיפות, הרעב והמחסור, וכן תנאי התברואה הירודים בשכונות מוזנחות שבהן הוקמו הגטאות, יכלו אך להמריץ את פרוץ המגיפות, וספק אם הסגר היה יכול לחסום פרוץ מחלות ומגיפות החוצה. סביר להניח כי הקמת הגטאות היתה בראש ובראשונה עוד צעד בדינמיקה המסלימה ומחמירה בהתמדה של המדיניות הנאצית-יהודית. הגטאות הראשונים היו מעין דגם, או צעד קיצוני שהשלטונות במקומות שונים ביקשו להעתיקו. הגטו בלודז' הוקם תחילה בריכוז יהודי זמני, שנידון להגליה בתוך חודשים מועטים, אך למעשה היה הגטו שהתקיים זמן רב יותר מכול גטו אחר בפ'. ואולם, שיטת הקמתו של גטו לודז' ומבנהו היו לדגם לגטאות אחרים.

לקראת שלב ה'פתרון הסופי', החיסול הפיסי של כול היהודים והמוגדרים כיהודים לפי העקרונות הגזעניים הנאציים, הושלמה סגירת יהודים בגטאות שהיתה מלווה בחיסול יישובים יהודיים כפריים ואורבניים זעירים ויושביהם היהודים גורשו למקומות אחרים.

מידת ההסגר והניתוק של הגטו וכן ממדיו, כלומר, מספר היושבים בו, קבעו בעיקר את התנאים ומצב האוכלוסייה. קשה ביותר היה המצב בשני הגטאות המאוכלסים ביותר, ורשה ולודז', שבתקופת השיא בשנים 1940-1941 נכלאו בהם כ-600,000 נפש. יוזף גבלס כינה ביומנו את הגטאות 'ארגז מתים' (Todeskiste). בשלב השיא הגיע מספר המועסקים בגטו ורשה לכ-60,000. הרוב עבד בתעשייה, בבתי-מלאכה ובעבודות ייצור ביתיות. המשכורת הזעומה לא הספיקה לתזונה הכרחית ולא מנעה רעב, אך איפשרה קיום בתנאי מצוקה חמורים. הגטו היה מחולק לשלושה רבדים: חלק קטן, 3%-5% מהתושבים, עשו עסקים בגטו, כגון הברחת מזון בלתי חוקית, או שעלה בידם לשמור על רכושם בעבר או על חלקו, והם לא סבלו חרפת רעב. שאר תושבי הגטו נמנו עם שני חלקים עיקריים, שווים פחות או יותר בגודלם: כ-200,000 נפש סבלו מרעב אך הרעב לא מנע מהם להתקיים זמנית, וכ-200,000 נפש היו שרויים במחסור וברעב חמורים ובמעין מצב של גסיסה, לא היה זה מצב סטטי, אלא תהליך של הידרדרות. מדי חודש מתו מהרובד של הדלות המוחלטת אלפים, אך הצטרפו לשורתיו אלפים אחרים מקרב בני הרובד שמעליו. הסובלים והאבודים כמעט כליל בגטו היו עשרות אלפים, (בתקופת קיומו הוכנסו ונכנסו לגטו ורשה פליטים רבים, וב-1941

נאמד מספרם ב-130,000) וכן שכירים ואנשי אינטליגנציה שחיו ממשכורת חודשית, ולא היה להם רכוש או מקצוע שאפשר היה לנצלו בגטו. בשנה וחצי האחרונים לקיומו של גטו לודז' עבדו בו יותר מ-90% מיושביו, אך עבודתם במפעלים למען הגרמנים לא מנעה רעב רב ממדים. השכר שקיבלו העובדים וכמויות המזון שסופקו לגטו ואיכותו לא היה בהם די כדי לגבור על הרעב הקטלני. לפי מקור פולני חולק ב-1941 המזון הרשמי, לפי כרטיסי מזון, לקבוצות אתניות השונות לפי המפתח הזה: גרמנים – 2,613 קלוריות ליום, פולנים – 669, יהודים – 184. בגטו ורשה הועבר 80% מהמזון שנצרך בדרך ההברחה. היו גם ערים קטנות שבהן גרמו הניתוק והמחסור במזון תמותה בקנה-מידה גדול, אך במרבית המקומות הקטנים יותר לא היתה, כאמור, הפרדה מוחלטת בין חלקי האוכלוסייה השונים, והיהודים המשיכו לעבוד ולסחור עם האוכלוסייה הסובבת אותם.

גם המחלות המידבקות והמגיפות גרמו באופן ישיר או החישו את מותם של הרעבים והתשושים, בורשה טיפוס הבהרות ובלודז' השחפת. בשני הגטאות הגדולים הללו מתו בשנת 1941 54,616 נפש (43,238 בורשה ו-11,378 בלודז'), כלומר, 90 נפשות מכול 1,000 נפש בורשה ו-76 מכול 1,000 בלודז'. ב-1942 הגיעה התמותה ל-140 ל-1,000 בורשה ו-160 בלודז'.

הדבר מעורר את השאלה האם התכוונו השלטונות הגרמניים להכחיד את האוכלוסייה היהודית בתוך זמן קצוב, והאם תיכננו חיסול ביולוגי של האוכלוסייה היהודית באמצעות הגטאות. לא פעם הניחו חוקרים יהודים כי הגטאות היו אמצעי להשמדתם של היהודים מבלי להפעיל אמצעי רצח ישירים, כ'דרך להכחדה בלי דם'. על-סמך הנתונים הגרמניים שבידינו קשה מאוד להשיב על-כך בוודאות, ולהגיע למסקנה חד-משמעית. בתזכיר שעיבדו בנובמבר 1939 וטצל והכט, המומחים הנאצים במשרד למדיניות גזענית, מדובר על מדיניות של חידוד הניגודים ההדדיים שבין הפולנים ובין היהודים, מבלי שהועלתה מגמה להכחדה פיסית של היהודים. במרס 1940 אמר פרנק עצמו בהתייחסו ליהודים ש'אין לנו עניין להנהיג [בג"ג] תחיקה גזעית לטובת הפולנים. אין לנו אינטרס בכך להפסיק את נישואי תערובת ויחסי מין בין יהודים לפולנים'. רק ביולי 1940 הוגדר המונח 'יהודי' בג"ג לפי מתכונת חקי *נירנברג. אומנם, באוגוסט 1942 הצהיר פרנק שעל ה'עובדה שאנו דנים למוות ברעב 1,200,000 יהודים אין צורך להרבות דברים. זה דבר ברור, ואם לא ימותו היהודים ברעב יהיה צורך להחיש פרסום עוד צווים אנטי-יהודיים, ונקווה שכך יהיה'. ואולם, הדברים שנאמרו באוגוסט 1942 הושמעו בעיצומו של ה'פתרון הסופי', ואילו בנובמבר 1941 מסר פרנק, בהרצאה באוניברסיטת ברלין, על יהודים שגילה בג"ג, עובדים ובעלי מקצועות, העשויים לסייע לתעשייה הגרמנית. ליהודים ההם הוא מבקש לאפשר לעבוד, וליהודים הנותרים 'צריך לקבוע הסדר מתאים'. פעמים אחדות ביקשו גרמנים בעמדות בכירות להגדיל את מנות המזון ליהודים עובדים. הפקידות הגרמנית בלודז', והממונה עליה, ובכללם אף ארתור *גריזר מושל

ה*ורטלנד שסופחה לגרמניה ושבה נכללה לודז', שבתחילת הכיבוש חתרו לסילוקם המהיר והמוחלט של היהודים מהעיר, גילו בהדרגה עניין בגטו, בעבודה ובייצור בתוכו, ולא רצו לוותר על התועלת שמפיקים ממנו ולמוסרו לס"ס.

לפיכך קשה לקבוע שהיתה מדיניות עקבית לחיסול היהודים בדרך הגטואיזציה. מתקבל על הדעת שאת השלטונות המקומיים הגרמניים לא הטרידה כלל התמותה הרבה בקרב היהודים, במיוחד יהודים שלא היו מועסקים בעבודה למענם, אך אין הוכחה כי היתה תוכנית ערוכה ומפורשת להביא לידי היעלמות פיזית של היהודים כבר בשלב הגטאות, כלומר, בשנים 1940-1941. מכול מקום, ברור שאת ההחלטות המכריעות בדבר גורל היהודים קבעו הדרגים הבכירים בברלין.

החיים היהודיים הפנימיים

רובה המכריע של המשמרת המנהיגה של יהודי פ' במישורים השונים – הפרלמנטרי, המוניציפלי והפנים-קהילתי – יצאה את פ' בימי המערכה הצבאית בספטמבר 1939 או בחודשי הכיבוש הראשונים. בין היוצאים היו גם ראשי המפלגות הפוליטיות והמוסדות היהודים המרכזיים. היוצאים גרסו שפעילותם בעבר מסכנת אותם ושלטון הנאצים עתיד ראשית כול לפגוע באנשי ציבור שנתנו בדרכים שונות ביטוי לדעותיהם האנטי-נאציות. יהודים ככלל ידעו כמובן שהשלטון הגרמני-הנאצי הוא אנטי-יהודי קיצוני, אך רבים ביקשו להתנחם בכך שהגרמנים הם עם בעל מסורת תרבות מערבית שנהג ביהודים בסובלנות בתקופת הכיבוש של פ' בימי מלחמת-העולם הראשונה. החודשים הראשונים והמפגש הראשון עם גרמנים בדמותם החדשה די היה בהם כדי לפקוח את עיני היהודים. אך, כמובן, לא אפשר היה לשער לאן מוליכה הדרך המדינית הנאצית כלפי היהודים.

במובן מסויים היו יהודי פ' מוכנים למבחן המצוקה שלפניהם יותר מאשר קיבוצי היהודים במערב אירופה. יהודי פ' ידעו עיתות מחסור חומרי ואפליה אזרחית ויצרו מידה של חוסן פנימי והיערכות לפעילות באמצעים שלא לפי חוקי השלטון. המגמה המאחדת את הציבור היהודי בפ', על כול רבדיו ותפיסותיו הרעיוניות, התגלמה במאבק העיקש להישרד ('איבערלעבן'), לעבור את המלחמה. במינוח שנתקבל מציינים את השאיפה הזאת לשמור על הקיום הפיסי כ*קדוש החיים'. מאלף הדבר שכמעט לא נמצאו יהודים שהניחו כי הגרמנים עלולים לנצח במלחמה, ועל-כן יש להיערך לקראת אפשרות שבה הגרמנים והסדר שיכוננו יהיו למציאות שליטה בעולם. דומה שאפשרות כזאת כלל לא נתקבלה על דעתם, משום שלא נטו להאמין שרשעות קיצונית בהתגלמותה הנאצית יכולה להאריך ימים, ואולי גם משום ששליטה ממושכת של הנאצים הצטיירה בעיניהם כמצב עניינים שבו אין להם סיכוי להתקיים, ולכן ביקשו להתעלם ממנו ולהרחיקו מתודעתם.

עם תחילת הכיבוש חדלו להתקיים המסגרות הארגוניות היהודיות בתחום הפוליטי, החברתי והתרבותי. גם אם לא נאסר קיומן ברור היה כי דבר שאינו מותר במפורש יש לראותו כאסור. התארגנות ראשונה היתה בתחום העזרה ההדדית והסעד הסוציאלי. היהודים בערים ובעיירות רבות נאלצו לקלוט פליטים, להתגבר על נזקי מלחמה ולסייע לנפגעים באלפיהם. כבר באוקטובר 1939 הוחל בהקמת מוסד לעזרתה עצמית וועד תיאום מוסדות סעד בורשה, וכעבור זמן קצר פעלו שלוחותיו ברחבי הג'ג כולו. כפי שמוסר ההיסטוריון והכרוניקאי עמנואל *רינגלבלום, מראשי המחותרת הציבורית בורשה היהודית, לא נגררו משום מה רוב פעילי הסעד ורבים מראשי הג'וינט בפ' עם גל העסקנים שיצאו את הארץ הכבושה. מכיוון שלג'וינט עמדה החסינות של מוסד אמריקני והיה לו סכום כסף גדול ביחס, ניגשו לארגון מוקדי עזרה, ובראש ובראשונה הוקמו מטבחים עממיים לרעבים, ובהם חולקו מנות מרק ופרוסת לחם. חודשה גם פעילות מוסדות סעד לילדים ולחולים והופעלה רשת עזרה לפליטים. במטבחים מיוחדים למען ילדים העסיקו את הילדים במשחקים ובמעט לימודים נוסף לאוכל שניתן שם. מרכז העזרה שהתארגן בורשה גייס רבים מאנשי האינטליגנציה המובטלים לסגל עובדיו. בראש המוסד עמדו בימי המלחמה כמה אישים – יצחק *גיטרמן, דוד גוז'יק, לייב נוישטט, דוד בורנשטיין ועמנואל רינגלבלום – שהיו בעלי ניסיון בעבודת סעד ומעורים בחיי יהדות פ'. שליחי המוסד לעזרה עצמית שבחסות הג'וינט יצאו מורשה לערי-השדה, וממרחקים הגיעו נציגים של מקומות יישוב וביקשו תמיכה. בחודשים הראשונים היה משקל ניכר למפעל העזרה ההוא, אך מעמדו התערער במידה רבה כאשר אזל הממון שהיה בידי נאמניו, והסכומים שהגיעו עד סוף 1941, כול עוד היתה ארצות-הברית ניטרלית ומותר היה באופן רשמי להביא כסף ממקורות אמריקניים, לא כיסו את צורכי הסעד המינימליים. יתר על כן, עד אביב 1940 היה הסיוע שהגיש הארגון לעזרה עצמית (Zydowskie – ZTOS Towarzystwo Opieki Społecznej ואחר-כך נקרא Zydowska Samopomoc – ZSS Społeczna) מוחשי ביותר, ורבים שהיו על סף הרעב והשרויים ברעב נהנו ממנו. אך מאז קיץ 1940 קטנו המשאבים והאמצעים הכספיים. בסיכומו של דבר היתה התמיכה הכספית שהזרים הג'וינט ב-1940 גבוהה יותר מאשר בשנת 1941, שנת המצוקה, הרעב ותמותת ההמונים. ראשי הג'וינט בפ' לא הרימו ידיים נוכח הקשיים הגוברים ופנו ליהודים בגטאות שעדיין היו להם סכומי כסף חבויים, והציעו להם להלוות מכספם למוסד לעזרה עצמית בהבטיחם שהכסף יוחזר להם לאחר המלחמה. שיטה זו, שהיתה כרוכה בסיכונים לשני הצדדים, הוסיפה משאבים לקופת המוסד, אך לא היה בכוחה לגבור על המצוקה הגוברת או לבלום את ממדיה. עמנואל רינגלבלום ביטא את הדילמה של המוסד בחיבור על העזרה העצמית שרשם במאי 1942: 'מה לעשות? לחלק לכולם בכפיות ואז לא יותר איש בחיים, או לתת בידיים מלאות ואז יספיק רק לקומץ קטן?.'

המוסד לעזרה עצמית פעל בעצם בשני מישורים: מישור חוקי ומוכר מטעם השלטונות, ומאז קיץ 1940 רכיב יהודי בתוך מוסד סעד בחסות ממשל הג"ג (NRO; Naczelną Radą) (Opiekuncza) שבו היו מאוגדים פולנים, יהודים ולימים גם אוקראינים; ובמישור חשאי, שבו תמכו המוסד וראשי הג'וינט במטבחים שהיו גם מועדונים של מפלגות במחתרת, והעניקו במישורין תמיכה כספית לארכיון המחתרתי בגטו ורשה, למיבצעים מאורגנים בידי המחתרת, והכירו רשמית בארגוני הלחימה.

הפעילות התרבותית הבלתי חוקית בגטאות פ' היתה רבת פנים. בורשה, בקרקוב ובמקומות אחרים לא הרשו השלטונות לקיים בתי-ספר לילדים יהודים (רק בשנת 1941-1942 הותר בגטו ורשה לפתוח כיתות של בתי-ספר יסודיים). במקום בתי-ספר ברשות הופעלה רשת של תאי לימוד חשאיים, ברמה יסודית ותיכונית, ובורשה בתי-ספר תיכוניים במחתרת. בגטאות נערכו הרצאות בנושאים אסורים, תזמורות ומקהלות ניגנו ושרו, תיאטראות העלו מחזות מהרפרטואר היהודי הקלסי ותמונות מחיי ההווה, סופרים ומשוררים בורשה, בלודז', בוילנה ובקרקוב יצרו וכתבו, ובכתיבתם משתקפת האימה שלנגד עיניהם. בורשה נוסד ביוזמתו של עמנואל רינגלבלום ארכיון *'ענג שבת' וריכז חומר תיעודי וחומר המתאר את המציאות בגטו ורשה ובגטאות אחרים, ובגטו ביאליסטוק הוקם לפי אותו הדגם ארכיון ביוזמתם של אנשי תנועת 'דרור-החלוץ' שבמחתרת. בגטאות רבים כתבו יומנים. בין הכותבים היו סופרים האמונים על מלאכת הכתיבה, אישי ציבור, יהודים שמקודם לא שלחו ידם בכתיבה ואף ילדים שרשמו את חוויותיהם ומועקותיהם בכתב ילדותי במחברת לימוד. שרדו רק חלק מן היומנים הללו, שנכתבו בשפות שונות ובסגנונות שונים, אך גם המעט ששרד הוא חומר מקורי רב רושם ורב תוכן המתעד את חיי היהודים בגטאות.

יהודים גם לא השלימו עם גזירות אנטי-דתיות של הכובש. בגטו ורשה נאסר על יהודים להתפלל בצוותה, ובתי-כנסת בקרקוב נסגרו עם הקמת הגטו. למרות זאת המשיכו היהודים להתכנס במניינים, לשמור על כשרות ובשעת מבחן לא נרתעו יחידי סגולה לשלם בחייהם על שמירת מצוות שעליהן חל הכלל של יהרג ולא יעבור. אך פוסקי ההלכה לא יכלו לרוב להתמודד עם המצב המיוחד שנוצר בעת השואה. הגופים הפוליטיים במחתרת הם שפיתחו ברמות שונות פעילות מדריכה ומכוונת בגטאות פ'. קוף של נציגי המפלגות התכנסו ופעלו בשני תחומים: תחום ההסברה הפוליטית ותחום העזרה ההדדית. הפעילים במפלגות הצליחו לקיים קשר באמצעות הדואר שפעל בהגבלות בגטאות ויצרו אף קשר מבוקר עם ארצות חוץ. המפלגות במחתרת גם הוציאו עיתונות חשאית, במקום העיתונות ואמצעי התקשורת שהתקיימו בעבר, ובעיתונות המחתרת בורשה הובעו באורח גלוי השקפות פוליטיות של הזרמים הפוליטיים השונים שפעלו במחתרת, ואף הובעה ביקורת על מדיניות היודנרטים ועל פגמים בחיי הציבור והיחיד בגטאות. מפלגות אחדות, כגון ה'בונד', הצליחו להבריח עיתונים בדרכי סתר לגטאות אחרים.

פעילות אינטנסיביות ורבת חשיבות יותר ניהלו חברי תנועות הנוער וחיבות צעירים של המפלגות, והצטיינו בה תנועות הנוער הציוניות-החלוציות השונות, כדי לחנך בגטאות דור צעירים שיהיה מסוגל בבוא היום להתמודד עם המשימות האחריות המצפות לו אחרי המלחמה.

תחילה לא היו החיים במחתרת והפעילות בה כרוכים באבידות בנפש ובעימותים עם השלטונות הנאציים. נראה שהגרמנים לא התעניינו ביותר בנעשה בתחום המחתרת הפוליטית בקרב היהודים, ורק כאשר גילו כי היהודים בפעולתם מקיימים קשר כלשהו עם הפולנים התפרץ זעמם. יש להניח כי את הגרמנים לא עניין כלל מה חושבים היהודים וכיצד מתפצל הציבור היהודי לזרמים ולכיוונים פוליטיים. התבטאויות של ראשי הנאצים בשלטון הכיבוש מלמדות שהם לא העלו כלל על דעתם שיהודים מסוגלים להקים מחתרת העלולה להפר את השקט ואת ההשלמה עם המציאות, ולגרום נזקים לשלטון הכיבוש. מכול מקום, בתקופה הראשונה כוונת הרציחות של השלטונות הנאציים נגד מפירי הגזירות והסדר הכלכלי, ופגיעתם במחתרת, פרט למקרים ספורדיים, עדיין לא היתה חמורה ומכאיבה מאוד.

קשרי הפולנים עם היהודים ויחסם אליהם

למחתרת היהודים היו אז רק קשרים רופפים ובלתי מחייבים עם הגוף החזק של המחתרת הפולנית. ה*דלגטורה, כלומר, השלוחה הפוליטית על אדמת פ' של *ממשלת פולין בגולה שאיחדה בתוכה את הזרמים הפוליטיים החשובים בפ', וכן את הזרוע הצבאית של המחתרת *ארמיה קריובה, לא קיימו קשר עם היהודים ולא פעלו בקרב היהודים. ניתן לומר שיהודים אזרחי פ' לא שותפו בדרך כלשהי במוסדות המחתרת הפולנית הכללית, ומצבם ומצוקותיהם לא הניעו למעשים כלשהם את הארגון החשאי המסועף, שהקיף את הארץ הכבושה וחלש הן על משאבים אנושיים והן על משאבים כספיים ניכרים. פולנים כיחידים קיימו לעיתים קשרים וסייעו לידידיהם היהודים. במקרים מסויימים המשיכו גם קבוצות של פולנים שעמדו בעבר במגע עם ארגונים יהודים, כגון קבוצת פעילי הצופים הקתולים, להיפגש עם עמיתיהם היהודים ולסייע להם בתנאי המלחמה והמחתרת. אחדים מבני האצולה הפולנית הבכירה שניהלו את ה*מועצה המרכזית לסעד שבחסותם של השלטונות, גילו הבנה והתחשבות במצבם של יהודים ובצורכיהם. ואולם, עד לשלב ההשמדה הפיסית של כול היהודים לא גילו הפולנים באופן כללי עניין רב בגורל היהודים והתעלמו מהם. אין ספק שתנאי המלחמה והמצוקה והטרור שמהם סבלו גם הפולנים הגבירו את אדישותם, אך נכונה גם הטענה של מחברים רבים, ובהם עמנואל רינגלבלום, שהלכי רוח אנטישמיים שבשנות ה-30 חדרו ונפוצו בקרב ההמונים נתנו את אותותיהם בתקופת הכיבוש. יחסם של הפולנים ליהודים לא היה אחיד. נוסף לאותם שהיו אדישים לגורל היהודים היו גם פולנים שרצו לקבל לידיהם עסקים

ומפעלי כלכלה של היהודים. מצד שני היו מקרים שבהם שינו אנטישמים מוצהרים את יחסם ליהודים הסובלים וגילו תמיכה בהם. דעות אנטי-יהודיות ניזונו לעיתים מן ההאשמות שיהודים קיבלו באהדה ובשמחה את הכוחות הסובייטיים שנכנסו לחבלי פ' המזרחיים, ובכך הוכחה, לדעתם, חוסר הנאמנות של היהודים למדינה הפולנית ולפולנים בכלל. הטענה היא לא היתה משוללת יסוד במציאות, אך מן הדין לזכור שבעוד שמבחינתם של הפולנים שני הצדדים שחילקו ביניהם את פ', הגרמנים והסובייטיים, היו בבחינת אויבים כובשים, הרי היהודים הבדילו בין הכובש הנאצי, שרדף אותם כיהודים, ובין הכובש הסובייטי, שבשלטונו היה עליהם לסבול ככול שאר בני-אדם אך בדרך כלל לא הופלו לרעה כיהודים. כמה היסטוריונים מייחסים לאהדה ולשמחה שבה קידמו היהודים במזרח פ' את הצבא האדום את השנאה ליהודים בקרב הפולנים. ואולם, למעשה לא היה זה אלא נדבך נוסף בשנאת ישראל הנפוצה מכבר בקרב הפולנים.

תוכניות הנאצים לפני ההשמדה הכוללת של היהודים

כאמור, קשה לקבוע אם בשנים 1939-1941 התכוונו הנאצים להכחיד פיסית את כול היהודים בתחום שלטונם. אין הוכחות כי זאת היתה אז כוונתם של השלטונות הנאצים וכאלה היו תוכנותיהם. בשלהי 1939 ובתחילת 1940 נעשו נסיונות לרכז יהודים בשטח רזרוט* לובלין. אותה עת עדין לא נאסרה הגירת היהודים מהארצות שבשליטת הנאצים. בקיץ 1940 העלו משרד החוץ הגרמני והגסטפו הצעות ל"תוכנית מדגסקר" והיטלר עצמו התייחס לתוכנית ההיא, שעיקרה גירוש יהודי אירופה לאי מדגסקר והחזקתם שם בפיקוח הגרמנים במשטר שיקבעו הגרמנים. המצב בזירת הקרבות ובנתיבי הים מנע שלב של מימוש כלשהו של 'תוכנית מדגסקר', ויש גורסים שבמרוצת הזמן נשקלה גם תוכנית לשילוח היהודים הרחק לפנים ברית-המועצות, אך גם התוכנית ההיא נזנחה אחרי שמתקפת הגרמנים נבלמה בשטחי רוסיה האירופית. גם בחינת הצעדים שנקטו הנאצים במישור המקומי בארצות הכיבוש אינה מצביעה על כוונה חד-משמעית לחתור להכחדה פיסית של כול היהודים. מצד אחד ניסו פה ושם הממונים על מערכת המינהל לשפר במידת מה את מנות המזון של היהודים ותנאי חייהם בגטאות, בייחוד לגבי יהודים עובדים, ומצד שני ברור כי השלטונות הנאציים לא ראו בגזירות ובתקנות האנטי-יהודיות השונות, שהוצאו לפועל ושהוליכו להפרדת היהודים משאר חלקי האוכלוסייה, לנישול היהודים מענפי המשק, לעבודת כפייה ולסגירת יהודים בגטאות, את מיצוי המדיניות האנטי-יהודית ואת השגת המטרה המבוקשת. כך שגם הגטאות, שגרמו בידוד כמעט מוחלט, מצוקה קיצונית ופיקוח בלא כול סייג על היהודים, עדיין לא נחשבו לסוף פסוק, אלא לתחנה בתהליך החתירה והחיפוש אחרי אמצעים רדיקליים יותר, שמשמעותם סילוקם המוחלט של היהודים. הדברים שהשמיע המושל פרנק על סילוק היהודים והיעלמותם כרוכים תמיד בדעות ובהוראות של היטלר ושל השלטונות המרכזיים

בברלין (באמצע דצמבר 1941 אמר פרנק בישיבת ממשלת הג"ג ש'עם היהודים צריך, אהיה אתכם לגמרי גלוי, כך או אחרת לעשות סוף', והבהיר שהתוכניות על 'סוף' זה גובשו ונמסרו לו בברלין), כך שברור בלא ספק שההחלטה על ה'פתרון הסופי' שהוצאה לפועל ברחבי פ' מקורה בברלין.

במישור הפעילויות, הדעות והאמצעים שנקטו הרשויות המקומיות דווקא רופאים נאצים התריעו על הסכנה הנובעת מיהודים כמוקד למחלות ולעיתים המליצו על אמצעי קיצונים ביותר נגדם, ואילו גורמים הממונים על הייצור והמשק למדו בהדרגה להעריך את תרומת עבודת היהודים וביקשו לקיימה ואף להרחיבה. באוגוסט 1942 אמר אומנם הנס פרנק כי ידוע לו שבג"ג נידונים למיתה ברעב 1.2 מיליון יהודים ו'אם לא ימותו היהודים מרעב יהיה צורך להחיש פרסום צווים אנטי-יהודיים', אך יש לדעת כי הדברים הללו נאמרו בעת שה'פתרון הסופי' היה במלוא התנופה ופרנק ידע היטב מה צפוי ליהודים. לעומת זאת טען לדודויג פישר, מושל מחוז ורשה, עוד ביולי 1942, כלומר בחודש שהתחיל בו הגירוש, שבו נעקרו ונרצחו 90% מיהודי גטו ורשה, ש'היהודים מועסקים בשיעור ניכר... וכוחות העבודה הללו צריך בהחלט להזין טוב יותר'.

מיבצע ריינהרד: השמדת יהודי פולין

בפתיחת מתקפת 'ברבוסה' על ברית-המועצות ביוני 1941 והמסע האנטי-בולשוויקי, או ה'יודאו-בולשוויקי', ראה היטלר שעת כושר להחרפת המדיניות נגד היהודים בדרך של הפעלת האיינזצגרופן ורצח המוני יהודים בירי. כבר בשלב הראשוני נרצחו בידי האיינזצגרופן מאות אלפי קורבנות. מסע הרצח של האיינזצגרופן היה תחילת מסע החיסול של יהודי אירופה, שאחר-כך הועתק לשטחי פ' הכבושים ולארצות אירופה השונות, מתוך רתימת הרשויות הגרמניות הרבות למשימה והפקדת מנגנון מיוחד על תכנונו וביצועו. ב*ועידת ונזה ב-20 בינואר 1942, ביקש נציג הג"ג, מזכיר המדינה בממשל הג"ג ד"ר יוזף בילר, כי את הוצאות ה'פתרון הסופי' לפועל יתחילו בג"ג.

ב-8 בדצמבר 1941 הופעל המחנה הראשון לרציחה בגזים ב*חלמנו, מצפון-מערב ללודז', היינו בחבל ארץ פולני שסופח לרייך. הקורבנות הראשונים במחנה ההוא היו יהודים מעיירות דומביה (Dabie), סומפולנו (Sompolno), וקולו (Kolo). ב-16 בדצמבר התחיל השילוח הראשון מגטו לודז' למחנה חלמנו והוא נמשך בהפסקות עד 15 במאי 1942, בשלב השילוח ההוא הובלו למקום הרצח 66 משלוחים ובהם כ-55,000 נפש, בתוכם 10,500 יהודים שהועברו לגטו לודז' מגרמניה, מאוסטריה, ומפרוטקטורט של בוהמיה ומורביה. בחודשים אוקטובר-נובמבר 1941 החלו בהכנות לרצח התושבים היהודים שבתחום הג"ג ובכלל זה בעיר לבוב ובמחוז גליציה המזרחית, שמספרם היה כ-2,000,000 נפש. המנצח על מיבצע

הרצח ההוא, שאחר-כך כונה 'מבצע *רינהרד', היא אודילו *גלובוצניק, מפקד הס"ס והמשטרה באיזור לובלין, ממקורבי הימלר ומהברוטליים שבין מפקדי הס"ס. לפיקודו של גלובוצניק נמסרו 450 איש למשימת ה'מבצע', ו-92 מהם הועסקו לפני-כן במבצע *אותנסיה ונחשבו למומחים במלאכת הרציחה בגזים.

במחצית הראשונה של שנת 1942 הוקמו במסגרת 'מבצע רינהרד' שלושה מחנות השמדה – בלז'ץ, *סוביבור ו*טרבלינקה. היהודים מגליציה המזרחית והמערבית נשלחו למחנה הרצח בלז'ץ, יהודי מחוז לובלין – לסוביבור, ויהודי מחוזות ורשה ורדום ואיזור ביאליסטוק שולחו רובם לטרבלינקה, כ-80 ק"מ מורשה. כבר בסתיו 1941 הופעל מחנה חלמנו, ראשון מבין מחנות ההשמדה. לפי הדין-וחשבון של ס"ס בריגדפירר פריץ *קצמן, מי שהיה מפקד הס"ס והמשטרה במוז לבוב, הוגלו עד 10 בנובמבר 1942 למחנות ההשמדה 252,989 בני אדם, כ-50% מיהודי המחוז. במרס 1942 שולחו כ-15,000 יהודים מלבוב, ובאקציה הגדולה השנייה משם, באוגוסט 1942, שולחו כ-50,000 יהודים. בחודשים מרס-אפריל נעקרו ושולחו יהודים מסדרת ערים ועיירות בגליציה, ובהם מקומות כגון *סטניסלבוב, *דרוהוביץ' ו*קולומיאה ובגל השני נכללו רבבות יהודים מערים שונות כגון *פשמישל, *טרנופול ואחרות. מאמצע מרס עד 20 באפריל 1942 גורשו יהודי לובלין ולמעשה חוסלה אותה קהילה עתיקה. כ-2,500-3,000 נפש נרצחו במקום, כ-30,000 הוגלו, רובם לבלז'ץ, וכ-4,000 הושארו בגטו-שריד (Restgetto) בפרבר מאידאן-טאטרסקי (Majdan-Tatarski). באקציה שפקדה את קהילת רדום ב-16 באוגוסט נעקרו כ-18,000 יהודים. מקרקוב גורשו תחילה יהודים למקומות יישוב אחרים משום שהנס פרנק התרעם על כך שבעיר שהיא בירת הג"ג וחיים בה גם בעלי השררה הגרמנים מצויים גם יהודים ואפשר להיתקל בהם ברחובותיה. במאי 1940 הודיע אפוא ראש-עיריית קרקוב שמותר להשאיר בקרקוב רק 15,000 חיוניים מבחינה כלכלית מתוך 55,000 היהודים בעיר, ויציאתם של 40,000 היהודים שאסור להם להישאר בה חייבת להתבצע בתוך שלושה חודשים. בחודשים מאי-יוני 1942 התנהלה אקציה בגטו קרקוב וכ-6,000 יהודים שולחו לבלז'ץ. באוקטובר היתה עוד אקציה בקרקוב ו-7,000 יהודים הובלו לבלז'ץ וכ-600 נרצחו במקום. בסתיו 1942 נערך מסע של אקציות וגירושים באיזור ביאליסטוק, והגירוש הראשון מן העיר ביאליסטוק עצמה היה בפברואר 1943. הגדול והמחריד מכול הגירושים בשטחי פ' הכבושה בידי הגרמנים היה הגירוש מגטו ורשה, שהחל ב-22 ביולי ונמשך עד אמצע ספטמבר 1942, ועלה בקרוב ל-300,000 קורבנות, רובם המכריע הועבר לטרבלינקה.

נוסף לתכנון האקציות, ניצוח על החטיפות ברחובות והשילוחים על-ידי הפעלת כוחות ס"ס ומשטרה המוצבים במקומות, כוחות עזר אוקראינים ולטוויים והמשטרה היהודית, וכן ניהול המחנות שבהם רצחו את המובאים בגז שריפה, עסק 'מבצע רינהרד' גם בגזל הרכוש

ובשליבים מאוחרים גם בהעסקת חלק מן היהודים במחנות עבודה של הס"ס באיזור לובלין, שבהם היו המכונות וכלי העבודה שלל שנלקח מידי הקורבנות.

האקציות התנהלו בשיטה כמעט אחידה, במפתיע, והופעלו אמצעי רמייה והסוואה שונים לשם הטעיית הקורבנות והולכתם שולל. בגטאות הגדולים, שבהם נערכו האקציות בשליבים, נטען מדי פעם שהנעקרים הם היסודות הבלתי יצרניים, ואילו בעלי מקצועות ועובדים עתידיים להישאר במקום. לא נאמר ליהודים להיכן הם מובלים, אך הובטח כי מביאים אותם למקומות חדשים שבהם מצפה להם עבודה וקיום הוגן. ב-19 ביולי 1942 הורה הימלר לסיים עד 31 בדצמבר 1942 את גירוש היהודים מהג"ג, ובמועד ההוא לא יהיו עוד יהודים בתחום הג"ג פרט לאותם שבמחנות איסוף בורשה, בקרקוב, בצ'נסטוכובה, ברדום ולובלין:

האמצעים הללו הם ברוח ה'סדר האירופי החדש' (Neuordnung Europas), חיוניים למען ההפרדה האתנית של גזעים ולאומים, ונדרשים למען הביטחון והטוהר של הרייך הגרמני והאיזור הכולל של השפעה הגרמנית... (ו)הכרחיים למען הטיהור הטוטלי (Totale Bereinigung).

על גורל היהודים בעיירות ובערים של זגלמביה השפיעו הסדרים המינהליים שהונהגו באיזור ההוא, שהיו דומים לאותם שברייך הגרמני, וכן פעילותו של *ארגון שמלט באיזור. מאז סוף 1940 היה ס"ס אוברפירר אלברכט שמלט ממונה על ניצול העבודה היהודית מטעם הס"ס. במסגרת הארגון שעליו ניצח שמלט הוקמה מערכת מחנות עבודה בשליזה עילית ותחתית ובאיזור הסודטים. במחנות ההם עברו עשרות אלפי יהודים עובדים, ולרשות הארגון עמדו גם מפעלים שהוקמו בערים ובגטאות ובהם הועסקו יהודים בעבודה למען מאמץ המלחמה הגרמני. תנאי העבודה במחנות ובמפעלים הכפופים ל'ארגון שמלא' היו מפרכים והתמורה הכספית לא איפשרה קיום מזערי, אך חסות ה'ארגון' הגנה זמן רב על העובדים מפני הגירוש. במאי 1942 החל מיבצע השמדת יהודי זגלמביה בשיטת הטיהורים ובשילוח של 'בלתי יצרניים' בידי 'אנשי שמלט'. הגל ההוא, שתחילה פקד מקומות קטנים, אך באוגוסט 1942 גדל מאוד היקפו והיה לנקודת מפנה, כאשר נערכה סלקציה כללית של יהודי *בנדין, *סוסנוביץ ודומברובה גורניצה (Dabrowa Gornicza) וכ-11,000 גורשו למחנות השמדה. לאחר הגירוש היו היהודים ברובם הגדול כוח עבודה במערכת 'ארגון שמלט'. בתחילת 1943 חודשו הגירושים וקהילות זגלמביה חוסלו בהדרגה וגורשו לאושוויץ. באוגוסט 1943 היה הגירוש הסופי והשרידים שנותרו לזמן מה גורשו לאושוויץ והחיסול הסופי נמשך עד ינואר 1944.

מאפריל עד ספטמבר 1942 שרר בלודז' שקט יחסי. באותה עת התנהל שילוח וחיסול מגטאות בחבל הורטלנד, וחלק מן הכשירים לעבודה מן הגטאות ההם נשלחו לגטו בלודז'. בספטמבר 1942 התקיימה בלודז' אקציה המכונה 'שפרה' (Sperre) שעלתה באכזריותה ובחומרתה על הידוע בגטאות אחרים. היעד לגירוש ההוא היו 20,000 יהודים – ילדים בני

פחות מעשר, קשישים בני יותר מ-65 וחולים. בגירוש ההוא, שבו נקרעו עוללים מידי אמהותיהם, גירשו הגרמנים 16,000 נפש. אחרי ה'שפּרה' היה הגטו בלודז' למחנה עבודה שבו עמלה כמעט כול האוכלוסייה למען הגרמנים. השלטונות הגרמניים באיזו רלודז' ובורטלנד בכלל, שתחילה חתרו לחיסול מהיר של הגטו, הפיקו ממנו תועלת, ולא זו בלבד שלא הזדרזו אחר-כך לפנותו או לחסלו, אלא אף התנגדו לנסיגות הס"ס לספחו למערכת המחנות שברשותו. כך אפוא התקיים הגטו בלודז', שהיה בין הראשונים שנידונו לחיסול, זמן רב יותר מאשר כול גטו אחר במזרח אירופה.

שעתו של גטו לודז' הגיעה עם התקרבות החזית, ומיוני 1944 עד סוף אוגוסט 1944 פונה הגטו בהדרגה למחנה *סקרז'יסקו קמינה, לאושוויץ ומשלוחים קטנים של בעלי-מקצוע הועברו לבסוף לגרמניה. כמה מאות יהודים נותרו בגטו לודז' עד לשחרור בינואר 1945. בתחילת החיסול היו בגטו כ-76,000 איש, ויש גורסים שאם באוגוסט 1944 לא היה הצבא האדום מפסיק את מתקפתו על קו הנהר ויסלה, יכולים היו יהודי גטו לודז' להינצל. סברה זאת מוטלת בספק, כי השלטונות הגרמניים הוכיחו שהם מסוגלים לרצוח עשרות אלפי יהודים במקום, כפי שאירע בנובמבר 1943 במחנות לובלין, או להוציא עשרות אלפים בתוך ימים אחדים, כפי שקרה בפינוי מערך מחנות אושוויץ בינואר 1945.

במרצת 1943 נמשך חיסול הגטאות וחלקי הגטאות בג"ג, ובתחילת 1944 לא נשאר שם עוד גטאות. לפי צו מיוחד של פרנק מיום 3 ביוני 1943 נמסרו ענייני היהודים והטיפול ביהודים לידי משטרת הביטחון, ובכך הושם למעשה קץ לחיכוכים בין השלטון האזרחי-המינהלי ובין הס"ס והמשטרה על השליטה במגזר היהודי, ופרנק הכיר בכך שבתקופת ה'פתרון הסופי' הרשות היחידה הפועלת בענייני היהודים היא המשטרה והס"ס. המחלוקות שעדיין התגלעו בין הגורמים ההם באשר ליהודים נגעו בשאלה למי הזכות והבעלות על הרכוש היהודי הנגזל והנטוש. הערעור, ולפרקים ההתנגדות, לעקירת היהודים באה מצד גורמים אחרים. בעלי מפעלים גרמניים שהעבידו יהודים בתנאי ניצול מחפירים לא ראו בעין יפה את עקירת כוח העבודה ממפעליהם. הם ניסו למחות, אך לא הושם לב רב לטענותיהם, והימלר ידע להבליט את התעשרותם הקלה כנימוק להשתקתם. גורם אחר, שאותו לא ניתן היה לבטל בקלות רבה כל כך, היו הגופים בורמכט שנהנו מעבודתם של היהודים והשתמשו בה לייצור פרטי ציוד שונים לצורכי הצבא. הטענה של הממונים על האספקה בורמכט היתה, שמצד אחד עוקרים את היהודים ממפעלים חיוניים בלי אזהרה מוקדמת, ואילו הפולנים, שכביכול אמורים לבוא במקומם, מועברים בכפייה לעבודה בשטחי הרייך. בספטמבר 1942 פנה הגנרל פון גינאנט, מפקד כוחות הורמכט בג"ג, בתזכיר חריף ומאשים לפיקוד העליון. פון גינאנט נכנס בכך לעימות עם הימלר ואנשיו בשטח הג"ג, ועד מהרה סולק מתפקידו. ואולם, באותו חודש ספטמבר 1942 הועלה עניין כוח העבודה היהודי בדיון שנערך במטהו של היטלר. היטלר נטה בדיון ההוא, שהבליט את הקשיים במגזר העבודה, להותיר באופן זמני

כוח עבודה יהודי בג"ג. הימלר, שהיה יכול לכופף את דעתו על הפלדמרשל וילהלם *קיטל ולגבור על פון גינאנט, לא היה יכול להתעלם מדעתו של היטלר, במיוחד מכיוון שהמחסור בכוח עבודה יצר מערכת לחצים מצדדים שונים, ואפילו ראשי ס"ס מקומיים בג"ג ביקשו להימנע מעקירת היהודים החיוניים לייצור. משלהי 1942 וראשית 1943 נאלצו אפוא ראשי הס"ס להימנע מרצח היהודים שנחשבו לחיוניים או לכשירים לעבודה. ואולם, נקבע שהיהודים העובדים חייבים להיות מוחזקים במחנות בפיקוח הס"ס, והתמורה בעד עבודתם תיכנס לקופת הס"ס. ועוד נקבע, כפי שהדגיש הימלר לא פעם, שההסדר הוא זמני בלבד, וגם היהודים ההם עתידים להיעלם בעתיד הנראה לעין.

כך נוצרו מחנות ובהם הועסקו יהודים - *פוניאטובה ו*טרוניניקי באיזור לובלין, מחנות בקרבת קרקוב ומחנה *ינובסקה בקרבת לבוב. גם במחנות ריכוז והשמדה כאחד – אושוויץ-בירקנאו ומידנק – לא נרצחו כול היהודים עם בואם, וחלק מן הכשירים לעבודה הוכנס בתהליך של סלקציה לתחום מחנה הריכוז ככוח עבודה. נראה שבתחילת שנת 1943 עדיין נותרו כ-250,000 יהודים בג"ג במחנות, ובכלל זה כ-55,000-60,000 היהודים שבגטו ורשה, ניצול זמני של כוח עבודה יהודי לא עיכב את המשך הרצח. למעשה, לאחר שהושמדו היהודים שלא היו דרושים לעבודה, נמשך חיסול הדרגתי של היהודים העובדים בדרך של משטר אכזרי, סחיטת כוחות ויסול הנפלים ממעגל העבודה, חיסול מוחלט של מחנות מסויימים וכן העברת מחנות אחרים, כגון מחנה פלשוב, לאושוויץ. ב-3 בנובמבר חוסלו כליל מסיבות בטחוניות ואחרות המחנות ליהודים באיזור לובלין, ובכללם פוניאטובה וטרוניניקי, ב'מבצע *ארנטפסט', ולפי נתונים רשמיים נרצחו במקום 42,000 יהודים. רק בנובמבר 1944 פסק רצח ההמונים, כאשר הורה הימלר, עקב המצב בחזיתות שלא הותר תקווה כלשהי לגרמנים, להפסיק את הרציחות בבירקנאו, וניסה להשתמש בשארית היהודים כקלף מיקוח במשא-ומתן עם המערב. בידיהם היו אז רק כמה עשרות אלפי יהודים שנותרו מיהודי פ'.

לעיתים מועלית טענה, ולפיה בחרו הגרמנים במתכוון בפ' למקום מחנות ההשמדה שאליהם יובאו יהודים מאירופה ושבהם יוצא לפועל ה'פתרון הסופי', משום שבקרבת הפולנים רווחה האנטישמיות שהבטיח תמיכה למעשים ההם. אין יסוד מוצק לטענה ההיא. גורמים אחרים נראים מכריעים בבחירת מקום המחנות. כאמור היתה פ' ארץ שבה הונהג משטר של כיבוש מוחלט. בלי רשויות פולניות אוטונומיות פנימיות, והגרמנים לא הצטרכו לשאול את פיהם של הפולנים ושל רשויות פולניות אם הם שלמים ומסכימים להקמת מחנות על אדמתם. הפולנים לא נשאלו על כך. הפולנים, להוציא מקרים של כוחות עזר מה*משטרה הפולנית ה'כחולה', לא נטלו חלק פעיל בהוצאת ה'פתרון הסופי' לפועל. מותר להניח כי הנאצים מיקמו את מרבית מחנות ההשמדה בשטחה של פ' גם מפני שבפ' בפרט ובמזרח בכלל היו מרכזים מיליוני יהודים, ובתחום הגיאוגרפי ההוא היה קל יותר מאשר במערב לשמור בסוד את מעשי הזוועה ולהעלימם מידיעת הציבור הרחב בארצות החופשיות.

שאלה אחרת נוגעת ליחסם של הפולנים ותגובותיהם נוכח הרצח של מיליוני יהודים בשטח המיושב פולנים, ובכללם רצח מיליוני יהודים אזרחי פ'. המחתרת הפולנית לא עשתה פעולה צבאית כלשהי כדי לסייע ליהודים או לחבל בפעילות הנאצים בתחומי הגירוש והרצח, ואולם, המחתרת הפולנית לא עשתה פעולות כאלו גם לשחרורם של פולנים מהמחנות הרבים שבהם נכלאו. עשרות אלפי יהודים נמלטו מהגטאות וחיפשו מקום מחבוא או קיום בערי פ' ובכפריה. כ-20,000 יהודים בורחים חיפשו מיקלט בורשה ובסביבותיה. הצלת יהודים בידי פולנים היתה מסוכנת יותר וכרוכה בקשיים רבים יותר מאשר בארצות הכבושות במערב. רבבות יהודים נמלטו ליערות, ואולם, עקב העדר תנועת פרטיזנים פולנים מאורגנת והיחס השלילי ליהודים שהיה רווח באזורים הכפריים, לא הצליחו רוב הנמלטים להציל את נפשם. עד לחודשים אוקטובר-נובמבר 1942 לא היתה שום התארגנות ציבורית חשאית לעזרת היהודים בפ'. העזרה שהוגשה היתה על בסיס אישי, קשרים פוליטיים אינדיווידואליים או תמורת כסף רב. בשלהי שנת 1942 ובתחילת 1943 הוקמה בפ' רשת הסיוע של המועצה הזמנית ואחרי-כן המועצה הקבועה לסיוע ליהודים *'ז'גוטה', שהוכרה מצד מוסדות המחתרת בפ' וקיבלה את עזרתם. כמה אלפי יהודים נהנו מתמיכה קבועה ומהגנה של הארגון ההוא, שריכז פולנים מתנועות פוליטיות של המרכז והשמאל הפולני, וביניהם פולנים המסורים בלב ונפש למשימתם. אלפי פולנים עסקו בחירוף נפש בהצלת יהודים ולימים זכו להוקרה כ'חסידי אומות העולם' מטעם יד ושם בירושלים. רבים מהם שילמו בחייהם על מעשי ההצלה, ואף בני ביתם הסתכנו ובמקרים לא מועטים הוצאו להורג בידי הגרמנים. עם זאת היו גם כנופיות שונות של פולנים, חלקם אנשי העולם התחתון, שעסקו באופן שיטתי, כמעט מקצועי, בגילוי יהודים מסתתרים ומחופשים, בסחיטת כספם ורכושם וכן בהסגרת הקורבנות לידי הגרמנים. אין לדעת כמה יהודים נתפסו ברשתם של הכנופיות או היחידים, שכוננו 'שמלצובניקים', אך מתוך זכרונות הניצולים שהסתתרו עולה, שכמעט שלא היה מסתתר שלא נפל אי-פעם בידי הסחטנים. ברור הוא כי הימצאותם של סחטנים ומסגירים מנעה והרתיעה יהודים רבים, בייחוד אותם שהיו בעלי חזות יהודית ברורה ומבטא יהודי בולט בפולנית (והללו היו רובם הגדול של יהודי פ'), מלנסות ולחפש מחסה בקרב האוכלוסייה הפולנית.

היבט אחר שבו עוסקים הוא שאלת הידיעה, כלומר, המודעות לצפוי ובעיית התגובה וההתנגדות של יהודי פ'. בשלבי הגירוש והשילוח לא ידעו חלק ניכר מהקורבנות, או לא האמינו לשמועות על הרצח הכללי במחנות. גם אותם שידעו, כלומר, קיבלו ידיעות על הקורה למגורשים ועל מחנות ההשמדה, התקשו לתפוס כי אין אלה מקרים מקומיים וספורדיים של המתה, אלא קיימת תוכנית ערוכה ומוצאת לפועל להכחדה כללית של יהודי אירופה.

מאבק פעיל: מחתרות, מרידות ופרטיזנים

ידיעה ודאית על המתרחש היתה מניע חשוב להתנגדות ולמאבק, אך התברר כי לא היה די בידיעה כדי להניע רבים לכך. נסיון דורנו מלמד שבנסיבות של משטר טוטליטרי וטרור בלתי

מרוסן ובלא סיכוי להשיג מטרה בדרך של מאבק, כגון הצלת רבים או מועטים, אין בני-אדם מורדים. התופעה אינה אופיינית ליהודים בלבד, והיא מזדקרת כתופעה בולטת ברייך השלישי ובברית-המועצות של סטלין, וכן במחנות ריכוז בכלל, בקרב שבויי מלחמה סובייטים שנרצחו ושנספו בהמוניהם ובקרב עובדי כפייה בגרמניה שהושפלו ונוצלו בעבודת עבדים. הדבר מסביר, לצד הימנעות חוגים יהודים מסורתיים משימוש בכוח, את הממדים המוגבלים של התנגדות היהודים.

את הרעיון של התנגדות ומאבק חמוש, מבלי להתחשב בתוצאותיו, מתוך נכונות ליפול בקרב האחרון נגד האויב-המרצח, העלו חברי תנועות הנוער היהודיות, ובייחוד חברי תנועות הנוער החלוציות. ראשיתו של הרעיון בוילנה, משם התפשט, ובורשה התגבש הארגון החזק, כלל צעירים ממחנות פוליטיים שונים, והוליך למרד המקיף בגטו ורשה והשפיע על סדרת ארגונים בגטאות כגון ביאליסטוק, צ'נסטוכובה, קרקוב, סוסנוביץ ואחרים, ובהם התנהל מאבק, מותנה בתנאים המקומיים. הארגונים השונים סבלו ממחסור חמור בנשק ובהדרכה, והכוח הצבאי העיקרי במחתרת הפולנית *ארמיה קריובה, לא הושיט עזרה לכוח היהודי המתארגן (פרט לורשה, שבה ניתנה ל**ארגון היהודי הלוחם' הכרה ועזרה בממדים מוגבלים), ואילו השמאל הכפוף לקומוניסטים גילה נכונות רבה יותר לסייע, אך אפשרויותיו בפועל היו מאכזבות ולא יעילות. ארגוני לחימה בגטאות גם היו נתונים בוויכוח פנימי קשה. ארגוני לחימה בגטאות הניחו, שכאשר ידעו המוני היהודים את האמת לאשורה יגלו רצון ספונטני להצטרף ללוחמים המאורגנים במאבקם במבחן הגירוש האחרון והסופי. אך אל מול הקריאה וההטפה של הארגונים התייצבו בסדרת מקומות היודנרטים וחוגי ציבור שונים. הללו היו סבורים כי הדרך היחידה להציל את היהודים, או למיצער, חלק מהם, היא עבודה יצרנית בשירות הגרמנים. רובם של ראשי היודנרטים הללו סברו, כי הגרמנים מונעים מזון מיהודים ומוכנים להורגם מפני שאין הם מתחשבים כלל ביהודים ורואים בהם מעמסה מיותרת. רק אם יוכיח עצמו היהודי מועיל ותורם לגרמנים, יש סיכוי להצלה. בעלי התפיסה ההיא, שלא כמנהיגי תנועות הנוער וארגוני הלחימה, לא פיענחו את סוד כוונות הנאצים והמשמעות האידיאולוגית הקנאית של ה'פתרון הסופי'. עם זאת לא היתה דרך המחשבה ההיא נטולת אחיזה כלשהי במציאות בחוגים מסויימים בקרב הגרמנים שהפעילו השפעה מסויימת בשלב מאוחר של המלחמה נוכח מחסור מחריף בכוח עבודה. מכול מקום, פרט לגטו ורשה, בשל הנסיבות המיוחדות שהיו בו, נטה בפועל רוב הציבור, על אף הערצתו לגבורה ושאיפת הנקם של הלוחמים, לגישת היודנרטים, או שראה את העיקר בליכוד התא המשפחתי עד הסוף. הישגם של מורדי הגטאות בראש ובראשונה לא היה בתוצאות הצבאיות של לחימתם, אף שלמרד גטו ורשה ולמרידות אחרות היתה משמעות כללית בלתי מבוטלת, אלא בכך שבתנאי התפוררות של כול מסגרות הציבור והחברה והדיכוי הקיצוני, נמצאו בקרב היהודים כוחות ציבוריים מודרכים ברוח ציוניים לאומיים ואנושיים כלליים.

אפיק שני של לחימה היתה הצטרפותם של יהודים רבים ליחידות *פרטיזנים או *מחנות משפחה ביערות. בקרב כוחות הנאבקים בגטאות נתקבלה דרך זו של מאבק לאחר הקרב בגטו, וכן הלכו בדרך ההיא קבוצות גדולות של יהודים מקהילות ומגטאות שהיו בקרבת גושי יערות ושטחי ביצות נרחבים במזרח פ' שבתחילת המלחמה סופחו לברית-המועצות. גם היהודים שביקשו להיאחז ביערות ולפתוח במאבק פרטיזנים שם נתקלו בקשיים מיוחדים. לשם פעילות פרטיזנים חיוני עורף אזרחי כפרי תומך או אוהד, רשת מודיעין וקשר עם מדינה תומכת ומושיטה עזרה. ליהודים לא היה סיוע כזה, ועל-פי רוב נתקלו בעוינות. רק בשלבים מאוחרים, מאז אמצע 1942, כאשר כבר נעקר ונרצח חלק גדול מהיהודים, התחילה להתבסס בשטחי המזרח תנועת פרטיזנים בפיקוח סובייטי שקיבלה לשורותיה יהודים צעירים. בשטחי מזרח פ' לא סייעו התנאים הטופוגרפיים לפיתוח תנועת פרטיזנים נרחבת, וארמיה קריובה לא עודדה כלל ריכוז פרטיזנים יהודים ביערות. על אף הקשיים הללו נאחזו קבוצות ומחנות של פרטיזנים יהודים גם במרכז פ'. הכוחות הגדולים היו באיזור וילנה ובבילורוסיה. שם נאחזו ביערות נליבוקי (Naliboki) המחנה הגדול של האחים *בילסקי ובו יותר מ-1,000 נפש. ביערות נארוץ' (Naroch) ונליבוקי ובאיזור לובלין פעלו יחידות יהודיות ובהן יהודים רבים שנמלטו מגטו וילנה. ביערות פרצ'ב (Parczew) שממזרח לאיזור לובלין התקיים מתוך מאבק המחנה שבפיקודו של יחיאל גרינשפן. קבוצות יהודים התרכזו ביחידות פרטיזנים בפיקודם של ד"ר יחזקאל *אטלס וצבי *קפלינסקי פעלו ביערות ליפיצ'אני בסביבות סלונים. קבוצות פרטיזנים קטנות התרכזו באזורי לובלין וקרקוב ויחידה על שם מרדכי *אניליביץ', שלימים כללה ניצולים מן המרד בורשה, התרכזה ביערות וישקוב (Wyszkow). אין נתונים המפשרים לקבוע מה היה מספר היהודים שחדרו ליערות ושחיפשו דרך להשתלב בכוח פרטיזנים, אך לא הגיעו לשלב הלחימה.

דרך מאבק אחרת של יהודים היתה ההתקוממות במחנות. היהודים מרדו באופן מתוכנן במחנות ונמלטו מהם בקבוצות גדולות. את המרד עשו יחידות של 'זונדרקומנדו', אנשים שנכפתה עליהם עבודה בשירותי עזר במחנות ההשמדה או ליד מיתקני המוות בשלושה מחנות, טרבלינקה, סוביבור ובירקנאו. ממורדי טרבלינקה וסוביבור הצליחו קבוצות של מורדים לפרוץ את המחנה לאחר שלב של תכנון והכנה ובחלקם ניצלו. המורדים בבירקנאו, שפעלו מתוך הקומפלקס הגדול של מחנות אושוויץ, נתפסו ונורו עד האחרון בהם.

בשנות המלחמה לא הגיעו ליהודי פ' שליחים מן העולם החופשי והתקיים רק קשר רופף עם העולם החופשי. הנסיונות המועטים שנעשו להעביר ולהחדיר תעודות של אזרחי חוץ, בעיקר דרכונים של ארצות דרום-אמריקניות המעניקות אזרחות ליהודים בארץ הכיבוש, ובכך לסייע להצלתם, נסתיימו במקרים אחדים בכך שנושאייהם נרצחו באושוויץ ורק למועטים היתה זאת דרך הצלה. בסיועם של שליחים שנשלחו לפ' מטעם *קבוצת העבודה בסלובקיה ו*ועדת

העזרה וההצלה בבודפשט הצליחו כ-2,000-3,000 יהודים לחצות את הגבול לסלובקיה רבים מהם הגיעו להונגריה.

יהודי פולין אחרי המלחמה

בתוך המלחמה שרדו כ-380,000 ניצולים מבין יהודי פ'. עד יוני 1945 נרשמו בוועדות היהודיות 55,509 יהודים בשטחי פ' המשוחררת. המספר הוא כלל את היהודים שחזרו ממחנות הריכוז, המסתתרים והניצולים בקרב הפולנים, יהודים שהיו ביחידות פרטיזנים וביערות בשטח פ' וחלק מהשבים משטחי ברית-המועצות. כ-165,000 רפטריאנטים יהודים שבו לפ' לפי הסכם השיבה מיולי 1945 בין פ' לברית-המועצות, ולפי הסכם נוסף כעבור כמה שנים הגיעו עוד כ-20,000 יהודים מברית-המועצות. יש להוסיף על המספרים הללו את הניצולים במחנות בשטחי גרמניה ואוסטריה, כ-13,000 יהודים שירתו ולחמו בשורות הצבא הפולני שגוייס בברית-המועצות ובפ' המשוחררת וכ-6,000 יהודים יצאו מברית-המועצות עם צבא אנדרס. במניין של 380,000 כלולים יהודים שעלה בידם בתחילת המלחמה לצאת את פ' לארצות המערב ולארצות השכנות בדרום, פרט לברית-המועצות, וכן כמה אלפים ששירתו בצבא האדום. המספר הכולל של כול הניצולים למיניהם מתוך כלל היהודים שישבו בפרוץ המלחמה על אדמת הרפובליקה הפולנית נאמד ב-380,000 כלומר, ניצלו פחות מ-12% מיהודי פ', בכללם כ-7% שניצלו בתחומי ברית-המועצות.

המספר הגבוה ביותר של יהודים שהתקבצו בפ' אחרי המלחמה נרשם ביוני 1946, והוא 240,489 נפש. רבים מהם כלל לא התכוונו להישאר בפ' וביקשו לשקם את חייהם בארצות אחרות, בעיקר בארץ-ישראל. אחרי המלחמה פקד את פ' עימות פנימי קשה על רקע אופי המשטר שכפו הסובייטים, וההתמודדות בין המחנות, שהיתה מלווה גל אנטישמי בקרב הימין הקיצוני ורציחות יהודים, הגיע לממדים של מלחמת אזרחים. השיא בגל הריגות היהודים בעת ההיא היה הפוגרום בקילצה (Kielce), ביולי 1946, שבו רצח המון פרוע של אלפי אדם 42 יהודים, ביניהם ילדים ניצולים ונשים הרות. הפוגרום בקילצה היה למאורע טראומטי, והוא החיש מאוד יציאת יהודים מערבה במסגרת תנועת ה'בריחה', ועד תום שנת 1947 נותרו בפ' כ-80,000 יהודים בלבד.

המשטר הקומוניסטי ברפובליקה העצמאית בפ' על תמורותיו וגלגוליו התייחס בדרך כלל במתינות ובהבנה ליהודים, והציבור היהודי שנותר נהנה ממרחב ניכר של פעולה תרבותית-חברתית עצמאית. הוקמו מוסדות יהודיים כגון ה'מכון היהודי להיסטוריה בורשה' (ראה מרכזי תעוד) ו'התאחדות ציבורית-תרבותית של יהודים' (TSKZ; Towarzystwo Społeczno Kulturalne Żydów).

עם זאת לא מועטים היו המתחים בארץ שבהם היו מעורבים היהודים. פולנים רבים ראו ביהודים את משענת המשטר, וטענו כי יהודים ממלאים תפקידים מרכזיים רבים במנגנון ובצמרת השלטון. גם בחוגי שלטון מסויימים, שתחילה נמנעו מגילויים אנטישמיים, הואשמו לימים יהודים במחדלי השלטון, ובייחוד באחריות לעיוותים חמורים של המשטרה החשאית. למעשה היה רק שיעור מועט של יהודים מיוצג במנגנון הבכיר, אף שהם בלטו במעמדם, ולעומת זאת היו יהודים עובדים רבים וכן יהודים שנמנו עם האינטליגנציה והשכבה היוצרת של אנשי מדע, אקדמאים, סופרים ואמנים. אך מעל לכול רבים מהם, קומוניסטים או קרובים לקומוניזם בהשקפתם, לא התכוונו כלל להמשיך את חייהם כיהודים, חלק ניכר חי במשפחות מעורבות וכמעט הכול היו מודעים לכך שבפ' צפויים לטמיעה מלאה בתוך זמן נראה לעין. בשנים 1967-1969 התנהל בפ' מסע אנטי יהודי חריף ביוזמת חוגים מסויימים במפלגה הקומוניסטית השלטת. יהודים הואשמו בנאמנות לציונות, והציונות הוצגה כסוכנות בין-לאומית חתרנית המסכנת את פ'. על היהודים גם הוטלה במידה רבה האחריות להלכי רוח אופוזיציוניים תקיפים שהתעוררו בארץ, ובייחוד בקרב הנוער. הדבר גרר הכרזה כי יהודים הם יסוד שאינו נאמן למדינה והחל סילוק סיטוני של יהודים מהמפלגה, ממקומות עבודה ומדירותיהם. כתוצאה מכך יצאו מרבית היהודים שישבו בפ' את ארצם. נותרו במקום אלפים אחדים, וכיום הם קהילה שאומנם ניתן לה לפתח חיים פנימיים משלה בתחום ההתארגנות החברתית, התרבות והיצירה האמנותית, אך למרות החירויות הללו שרוי הקיבוץ היהודי הקטן בפ' במצב של שקיעה. בשנים האחרונות ניכרת בפ' בכלל התעניינות רבה בעברם של היהודים ויחס אוהד כלפיהם בקרב האוכלוסייה הרחבה ובחוגי הכנסייה. הרוח החדשה מופנית בעיקר לעבר ולחשבון העבר. במציאות נותרו בארץ שבה חיו יהודים כ-1,000 שנים כשני יהודים מכול 1,000 שישבו בה בעת פרוץ המלחמה ב-1939.